

SINGHI JAIN ŚĀSTRA ŚIKSĀPĪTHA
SINGHI JAIN SERIES—76

FOUNDER GENERAL EDITOR — Late ACHĀRYA JINA VIJAYA MUNI

GENERAL EDITOR

Mahāmahopādhyāya Prof. JAYANTAKRISHNA HARIKRISHNA DAVE
M A , LL.B . Vidyāvāchaspati.

Hon. Director, BHARATIYA VIDYA BHAVAN

RAGHUVILĀSA NĀTAKODDHĀRAH
OF
MAHĀKAVI SHRI RAMACHANDRA

With a General Introduction

By

Mahāmahopādhyāya Prof. JAYANTAKRISHNA HARIKRISHNA DAVE

1982

BHARATIYA VIDYA BHAVAN
KULAPATI MUNSHI MARG
BOMBAY 400007

All Rights Reserved

First Edition — 1932

Price Rs 25/-

PRINTED IN INDIA

By V Varadachari at Associated Advertisers & Printers, 505, Tardeo
Arthur Road Bombay-400 034 and Published by S Ramakrishnan,
Executive Secretary Bharatiya Vidyā Bhavan,
Kulapali Munshi Marg. Bombay-400 077

सिंधी जैनशास्त्र शिक्षापीठ

सिंधी जैन ग्रन्थमाला-ग्रन्थांक ७६

आदि प्रधान संपादक स्व आचार्य जिनविजय मुनि

प्रधान संपादक महामहोपाध्याय प्रा जयन्तकृष्ण हरिकृष्ण दवे,

एम ए एमएल बी विद्यावाचस्पति

मानाहं नियामक भारतीय विद्या भवन

महाकवि श्री रामचन्द्रविरचित

रघुविलासनाटकोद्धारः

प्रास्ताविकम्

महामहोपाध्याय प्रा जयन्तकृष्ण हरिकृष्ण दवे

भारतीय विद्या भवन, बम्बई-४०० ००७

GENERAL EDITOR'S INTRODUCTION

The Bharatiya Vidya Bhavan has so far published 53 volumes in the *Singhi Jain Series*. When late Muni Jinavijayaji had been to Santiniketan in 1931 December he had started the *Singhi Jain Grantha-Mala* with the very liberal financial assistance of late Shri Bahadursimhaji Singhi¹. When the Bharatiya Vidya Bhavan was started in 1938, late Shri Muniji joined the Bhavan at the special invitation of late Shri Munshiji and entrusted the *Singhi Jain Series* to the Bhavan. Since then the Bhavan has brought out this series with meticulous care and this prestigious series has received respect of scholars and international recognition. Late Muniji remained its General Editor till his death which took place on June 3, 1976.

II

Muniji was born on January 27, 1888 A.D., at Rupaheli in Mewar in Rajasthan. His parents were Vriddhisimhaji and Rajkumari. They were Rajput farmers and Muniji's original name was Kisan Singh. At a young age he joined the Sect of a Baba, then a Marwari Jain monk and then ultimately was initiated by Muni Sundervijayaji and named Jinavijayaji. With keenness and industry he devoted himself entirely to exploring Bhandaras and manuscripts and reading, editing and making research. He went to Jaisalmer, Baroda, Bombay and Poona. Gandhiji invited him to Gujarat Vidyapith at Ahmedabad. He gave up the costume of a monk to pursue more vigorously his research plans. In 1928 he went to Germany at the invitation of Dr. Jacobi. Coming back to India, he had joined the Dandi March at Gandhiji's call. Thereafter, he joined Santiniketan at Gurudev Tagore's invitation and it was here as stated above in 1931 that this *Singhi Series* was started.

After Muniji joined the Bhavan, this series has become a very prestigious and integral part of the Bhavan. Even though he went to Jaipur as Director to serve his native place, the *Singhi Series* was purposely and continuously kept entrusted to the Bhavan by Muniji. In Jaipur he established a Research Institute and started another series. He then went to Chanderia near Chittor and started a Sarvodaya Sadhana Ashram. At Udsipur he laid foundation of Bhamasa Bharati Mandir and Shri Haribhadra Suri Smriti Mandir. He received the co-operation of a number of learned scholars and has edited more than a hundred rare works. He delivered Thakkar Vasanji Vyakhyanamala of the Bombay University.

¹ Regarding the life of the founder of the *Singhi Series*, see the *Prasasti* by Muniji in *Sanskrit in Kumarapalacharitra Sangraha* and other volumes of this series.

² Regarding Muniji's life see his *Sanskrit Prasasti* in *Kumarapalacharitra Sangraha* and other volumes of this series as also the article by Pandit Sukhlaji in *Darsan and Chintan*, pp. 94 ff.

was awarded Padmasri by the Government of India, was made a member of the German Oriental Society and was the President of the Gujarat Itihasa Parishad

He remained the Hon Director of the Bhavan till 1954 when he formally retired to work more vigorously at Jaipur and thereafter I was asked to be the Hon. Director As pointed out above he moved from place to place, from time to time and subsequently on account of age, failing health, and more particularly his failing eye-sight, the tempo of publication of the Singhi Series became slow, more particularly because he was keen to write exhaustive introduction to each publication himself In spite of repeated requests from me it was not possible for him to write these introductions in view of the aforesaid difficulties However, the Bhavan was able to bring out 2 volumes in 1966 and 1967 by Dr Upadhye and Tarunaprabhacharya's Shadavasyaka balavabodhavritti edited by late Dr Prabodh Bechardas Pandit in 1976 The last mentioned work contains in detail an exhaustive introduction by Muniji written at my repeated special request and gives the history of this Series Even though it is named as Singhi Jain Series, Muniji has included in it many non-Jain works also The Series has gained international recognition and is referred to as a prestigious publication in the Report of the Sanskrit Commission appointed by the Government of India

III

Rāmachandra Suri, the author of *Raghuvilāsanatākam* and *Raghuvilāsanatakoddhara* flourished during the reign of the Chālukya Kings Siddharāja Jayasimha and Kumārāpala of Gujarāt He was born in S Y 1145 near about the capital Anahillapur Pātan. He was initiated as Munī in S Y 1150, became a Suri in S Y 1166 and expired in S Y 1230 at an advanced age of 85 He was the principal disciple of the famous Acharya Hemachandra Suri¹ Another version says that he was born in S Y 1156

The reign of Gujarat Chalukyas from the 11th to 13th centuries was a glorious and very prosperous period Siddharāja had conquered Malwa Scholars from many parts of India including Kashmir, had come to the capital and found royal support Even though Saivism was the faith of kings who called themselves Umāpati Labdha Prasada Jainism was equally favoured and royal grants were made available for both There was religious tolerance

Hemachandra Suri's place in the reign of Siddharāja was very high but in the reign of Kumārāpala his relation with the ruler was that of Teacher and disciple He was born in the Modh Vanik Community in Varlik P. S Y 1145 came in contact with Deva

chandra Suri at the age of five, was initiated at the age of eight and became Suri at the age of twentyone. His father was Chachcha — and from the use of the words "Mithya Vadin" and "Siva Nirmalya" used in connection with him,² Shri Rasiklal Parikh states that he might be a Maheshwari — but Hemachandra's mother Pahini and maternal uncle Nemi were Jains.

Hemachandra's original name was Changadeva, on initiation he was called Somachandra and on becoming a Suri he was called Hemachandra. He belonged to the Purnatalla Gachchha. He came to Anahillapura Patan when Siddharaja was ruling. His fame as a Saint and Scholar spread far and wide. Siddharaja invited him to his Court and his influence increased very much. After the conquest of Malwa, he composed the Sidhahema grammar at the desire of Siddharaja. Kumarapala came to Gadi at the age of 50. At Hemachandra's instance, he promulgated the Ordinance of "Amari" and prohibited the state from taking over the property on the death of a childless person. Kumarapala became "Parama-Arhat". Hemachandra composed new works on grammar, prosody, Dvyāsraya Kavya on Alankara Yogasastra, Tarka Sastra, Jinacharitas etc. He is compared with Mount Mandara churning the ocean of learning and rightly called Kali Kala Sarvajna. His Vitaraja Stuti shows his breadth of vision and tolerance. List of his available works is given by Muni Punjayijayaji at pp 82-3 of Shri Haima Saraswati Satra (G S P). Mahatma Gandhi was another illustrious Modh Vanik and both Acharya Hemachandra Suri and he have preached Ahimsa in their own respective ways.

Kumarapala had a life full of ups and downs, of miseries and happiness and he had had many unpleasant and pleasant experiences. His life is described in detail by many Jain authors giving the history of his family, birth, his life from childhood to death, how he acquired the kingdom, his administration, his views on religion etc. Hemachandra in the last five sargas of Sanskrit Dyasraya and in the eight sargas of Prakrit Dyasraya gives a poetic description of his life. In the Mahavira-Charitra of the Trishashti-Satika Purusha Charitra, Kumarapala's description is given in the style of Bhavishya Purana. Maharajsparajaya drama of Yashpala describes how Kumarapala prohibited killing of animals, hunting, drinking and gambling. Kumarapala Pratibodha of Somaprabha states how Hemachandra made Kumarapala pro-Jain.

of Siva and other Puranic deities, it is contradicted by historical evidence. In the last canto of Sanskrit Dyasraya Kavya, we find Kumarapala distinctly mentioning his devotion to Siva, and secondly in the inscription of Bhava Brihaspati of the year V S 1259 — A D 1173, the last year of Kumarapala's reign, he is called "Maheswara Nrpagrami", the foremost of Maheswara Kings. From these references it becomes clear that though Kumarapala's mode of life was changed, that though the old way of worshipping with animal sacrifice was also completely given up, he did not cease to be a worshipper of Siva-the God of his forefathers. As against this view, Munī Jinavijayaji in his article on Rajarshi Kumarapala (Bharatiya Vidya 1940 I in pp 221 ff) and his introduction to Kumarapala-pratibodha holds a different view and states that Kumarapala formally embraced Jainism.

When Hemachandra was first introduced to Siddharaja, at that time Ramachandra was his pupil. Ramachandra was a swift composer of verses (Sighra Kavi). It is said that Siddharaja once asked him as to why the days are longer in Summer. Ramachandra replied "The dust raised by your victorious horses has reached heavenly Ganges, mud is created there, green grass grows thereon, Sun's horses while travelling during the day stop to eat that grass. That is why days are longer in Summer." Siddharaja was pleased with this reply. Ramachandra's description of Anahilla Patan was also picturesque. His reply to Poet Visveswara is also frequently quoted. He was famous for Samasya-Purti. Siddharaja had asked Hemachandra as to who would be his successor and Hemachandra had mentioned Ramachandra.

Ramachandra is described as author of Prabhandha Sataka. Some people think that he had composed 100 works. But Muni Jinaviyayaji has pointed out in Puratatva Volume II Page 421 that at one place there is a reference to one single work of Ramachandra called Prabandha Sata describing the 12 kinds of Rupakas and that work is of the length of 5,000 verses.

In his introduction to two dramas Ramachandra refers to Prabhandha Sataka. It appears that Prabhandha Sataka is the name of a single work. Ramachandra has in co-authorship with his co-student Gunachandra written two works, (1) Natyadarpana on the Science of Dramaturgy and (2) Dravyalankara on Nyaya. On both these works they have written their own Vrithi. In Natyadarpana Ramachandra refers to 11 dramas which he has written. The number of times in which they are referred to in Natyadarpana is mentioned here in the bracket. (I) Kaumudi Mitrananda Prakaran (1) (II) Nalavilasa Nataka (13), (III) Nibhaya Bhima Vyayoga (I), (IV) Mallika Makaranda Prakarana (I), (V) Yadavabhyudaya Nataka (8), (VI) Raghuvilasa Nataka (14), (VII) Raghavabhyudaya Nataka (7), (VIII) Rohini Mriganka Prakarana (2) (IX) Vanamala Nataka (1), (X) Satya Harischandra Nataka (7) and (XI) Yaduvilasa (mentioned in the introduction of Raghu Vilasa).

Out of the 11 dramas Nalavilasa is published by the Gaekwad Oriental Series. Kaumudi Mitrananda was published by Muni Punyaviyayaji on the basis of a single manuscript in 1917 A D. through Atmaram Sabha, Bhavnagar. Nibhaya Bhima Vyayoga was published by Yaso Jain Granthamala and Satya Harischandra Nataka was published by the Nir-naya Sagar press, Bombay. Ramachandra describes himself as Vidya Trayichana, that is, expert in grammar, logic and poetics. He does not imitate others or plagiarise. He has frequently stated that he loves freedom and independence. It seems he had lost his right eye. It is stated that Hemachandra had asked him to become Ek Drishti that is to follow with single-mindedness Jainism and therefore he became one-eyed man. Another version says that he found mistakes in the poem of Sripala and thereafter he lost his eye-sight.

of Siva and other Puranic deities, it is contradicted by historical evidence. In the last canto of Sanskrit Dyasraya Kavya, we find Kumarapala distinctly mentioning his devotion to Siva, and secondly in the inscription of Bhava Brihaspati of the year V S 1259 — A D 1173, the last year of Kumarapala's reign, he is called "Maheswara Nrpagrani", the foremost of Maheswara Kings. From these references it becomes clear that though Kumarapala's mode of life was changed, that though the old way of worshipping with animal sacrifice was also completely given up, he did not cease to be a worshipper of Siva-the God of his forefathers. As against this view, Muni Jinavijaya in his article on Rajarshi Kumarapala (Bharatiya Vidya 1940 I iii pp 221 ff) and his introduction to Kumarapala-pratibodha holds a different view and states that Kumarapala formally embraced Jainism.

Jainism and Saivism were then two established religions and in Gujarat there were many respectable families where both were honoured equally. Many of the Vaisya Caste followed both. Followers of both religions were at the helm of the affairs of the State. Rituals in both religions were done through Brahmins only. The Kuladevata of both was the same. But generally speaking, the Raja Dharma was Saivism. The Raja Purohitas were Nagara Brahmins. But Jain Scholars frequently contacted the Kings and the latter gave them the same respect as to their Gurus. Siddharaja, known for his inclination for Saivism, had also got constructed the Jain Temple for Adinatha called Raya Vihara. Kumarapala had great inclination towards Jain ethics and respected Hemachandra as his friend, guide and philosopher. Hemachandra had also very liberal views on Religion and Philosophy. A story goes that a woman got her husband, attached to a concubine, transformed into a bull. Afterwards, she repented and desired him to be retransformed into a man. God Siva was passing that way and suggested a herb in that locality as a cure. She could not identify the herb and so one after the other she picked up various herbs in that locality and ultimately found the real herb. Hemachandra recited this story to Kumarapala and advised that in this Kali age one may get benefit by respecting all Darsanas with due devotion (Kayanusasana Introduction p 45). Hemachandra's prayer to Siva is well known. "Whatever you are by name and in whatever time if you are free from Dosha and Papa — you are the same Lord, Oh, Bhagavan — and I pay my Namaskaras to you." This was the liberal view of the time.

Among the main disciples of Hemachandra were Ramachandra, Gunachandra, Mahendra Suri, Vardhamanagani, Devachandra, Udayachandra, Yashaschandra and Balachandra.

This Ramachandra Suri was a Mahakavi and was the Pattadhara and principal disciple of Hemachandra Suri. On account of his poetic ability, Siddharaja had given him the title of 'Kavi Katara Malla'.

chandra's death and he subsequently went away to Malwa. He is stated to be the author of *Snatasya*, a well known *Stuti*.

Gujarat's contribution to Sanskrit literature is not meagre. *Kapila Muni* is stated to have flourished near *Siddhapur*. *Nakulisa* of *Pasupata Darsana* is said to belong to *Karavan* (*Kayavaroha*) near *Vadodara*. *Nyaya* and *Vaisesika Darsanas* too are inclined to *Saivism* and said to belong to Gujarat. *Devardhi Gani* made the Jain canon recorded in book form at *Vallabhipur*. In that city, there were 18 sub-schools of *Hinayana Buddhism* and the famous Buddhist Saints *Gunamati* and *Sthiramati* also flourished here. *Samba Panchasika* is stated to have been composed by Lord Krishna's son *Samba*. *Magha* flourished in *Bhumamala* in the 7th Century. *Dhaneswar's Satrunjaya Mahatmya* and *Bhatti's Ravana-vadha* also belong to this age. *Bappabhatti* and *Siddharshi* are other known authors. *Vajrata* and *Uvata* were vedic scholars of *Patan* and *Vadnagar*. *Dwadveda* and *Vishnu* were other well-known scholars. In the eleventh century came *Hemachandra* and his band of scholars. *Vagbhata* wrote *Vagbhatalankar*. *Someswara*, the *Nagara* poet of repute wrote *Kirtikamudi*, *Surathtotsava* and *Ullagharaghava*. *Nanaka*, *Subhata*, *Arisimha*, *Amarachandra Suri*, *Vastupala*, *Prahladana deva*, *Manikyachandra*, *Mallishena Suri* the author of *Syadvada Manjari*, *Achala Dwivedi* the author of *Nirnaya Dipaka*, *Devavimalagani*, *Yasovijayaji*, *Vijayalakshmi Suri* — these are some of the prominent names of authors who have contributed significantly to Sanskrit literature and philosophy (See *Gujaratnu Sanskrit Sahitya* By Dr A B Dhruva)

The first known Sanskrit drama of Gujarat is *Karna Sundari* of Poet *Bilhana*. This *Karna Sundari* is none but *Mayanalla*, the mother of *Siddharaja*. *Yasaschandra* wrote 2 dramas — one *Mudita Kumudachandra* and the other *Rajamatiprabodha*. But the foremost author of dramas of this time was our author under review *Ramachandra Suri* who wrote eleven dramas mentioned above. Another disciple of *Hemachandra* called *Devachandra* wrote *Chandralekha*. *Vijayapala* is the author of *Draupadi Swayamvara*. Another Jain author called *Ramabhadra* wrote *Prabhuddha-Rauhineya*. *Balachandra* in 1221 A D wrote *Karuna-Vajrayudha* and poet *Someswara* wrote *Ullagha-Raghava*. *Jayasimha Suri* is the author of *Hammiramada Mardana*. *Gangadhara* in the 15th century wrote *Gangadasa Pratapavilasa*. *Bhudeva Sukla's Dharmavijaya*, *Ravidasa's Pakhandakhandana*, *Ramakrishna Devaji's Gopalakelichandrika* and *Jagannatha's Bhagyamahodaya* are some of the other dramas. In the 19th Century, *Mahamahopaddhyaya Sankaralal* wrote a number of Sanskrit dramas. Thus from the 10th Century onwards, Gujarat has contributed more than 30 dramas out of which *Ramachandra Suri* alone has written 11 dramas. (For further details, see the article of Dr Bho-gulal J Sandesara in *Bharatiya Vidya* 1940, I in P 304 ff)

As stated before, *Natyadarpana* is composed by two authors — *Ramachandra* and *Gunachandra*. They have written their own *Vivritti* or ex-

Dravyalankara, a work of logic contains three Prakasas. In *Natya Darpana*, he discusses 12 kinds of Rupakas namely, *Nataka*, *Prakarana*, *Natika*, *Prakarani*, *Vyayoga*, *Samavakara*, *Bhana*, *Prahasana*, *Dima*, *Utsrshatikanka*, *Ihamriga* and *Vithi*. In *Natya Darpana* he quotes from 63 works, out of which about 44 are dramas. This shows his vast reading and versatility. He has also referred to *Svapna-Vasavadatta* and *Daridra Charudatta* of Bhasa. He has also given extracts from *Devī Chandra Gupta* of Visakha Deva, the author of *Mudrarakshasa*. That drama is helpful in reconstructing the history of Chandragupta. In addition to this, he is the author of *Kumara Vihar Sataka*, *Sudha Kalasa* (An Anthology of *Subhashita*), *Haima-Brihad-Vritti-Nyasa* and several *stotras*. He is proud of his own poetry, he follows the *Vaidarbhi* style. His language is simple, sweet and full of *prasada*. The fact that he is the author of several dramas shows that at that time there was an appreciative audience for such dramas. He has taken material from folk lore, mythology, history etc. He has also brought in the element of miracle in his dramas. Among his contemporaries he stands out as one of the most celebrated author and poet. He is only next to his Guru, Hemachandra. About his death, Jain authors have given the following version. When Kumarapala became old, he first went to Hemachandra Suri, along with his Jain Minister Abhada to discuss as to who should succeed him as the next king. At that time, Ramachandra, Gunachandra, Balachandra, and other disciples were present. Hemachandra advised that Pratapamalla, the King's daughter's son, should succeed Kumarapala. While Minister Abhada suggested that Kumarapala's brother's son Ajaypala should succeed him. Balachandra was a friend of Ajaypala. He broke the confidence of his Guru and conveyed to Ajaypala that he was not favoured by Hemachandra. After some time, Hemachandra died. Ramachandra consoled Kumarapala who was sorry on account of Hemachandra's death. It is said that Ajaypala poisoned Kumarapala and came to Gadi. It is also further said that thereafter he took vengeance on Ramachandra who had sided with Hemachandra. It is said that he was made to sit on a heated Iron or Copper Seat and thereby his death was caused. According to another version, Ramachandra composed *Dodhaka Panchasati*, while crushing his tongue by his teeth and died.

Gunachandra was another disciple of Hemachandra. He is the co-author with Ramachandra of *Dravyalankar* and *Natyadarpana*. Ramachandra was more versatile while Gunachandra preferred only serious subjects. Mahendra Suri was another disciple and he wrote *Anekārtha Kairavakara Kaumudi* which is a commentary on Hemachandra's work and he wrote it in the name of Hemachandra. Another disciple Vardhamana Gani wrote a commentary of *Kumara Vihara Prasasti*. Devachandra wrote a drama called *Chandralekha Vijaya Prakarana*. Udayachandra and Yasaschandra were other disciples of Hemachandra. Balachandra who broke the confidence of his Guru is said to be responsible for Rama

In Nataka, the main story is famous in history but in Prakarana, the story is imaginary. In Nataka, the hero is some famous ancient king but in Prakarana, the hero is the creation of the author's imagination. In Prakarana, the hero is either a Vanik, or a Vipra or a Sachiva. Sachiva means one who looks after the affairs of the State. Thus, the hero here can be either a minister or even the commander of the Army. In Prakarana, divine beings do not come on the stage. The hero suffers from many difficulties. The heroine is of middle-class family. There are Dasas, merchants, and Vitas also in Prakarana. Ramachandra gives seven varieties of Prakarana.

BHARATIYA VIDYA BHAVAN
Bombay-400 007

October 8, 1981

JAYANTAKRISHNA H. DAVE
Hon. Director, Bharatiya Vidya Bhavan
and
General Editor, Singh Jain Series

planatory notes. In all there are 207 Karikas. It mainly relies on the *Natyasastra* of Bharata Muni but the sphere of *Natyadarpana* is very much limited. The *Natyasastra* of Bharata in its 18th chapter, describes 10 Rupakas. Before Ramachandra, Dhananjaya had written a work on the ten Rupakas. The present work of Ramachandra, a protege of the Gujarat King, wrote this work *Natyadarpana* in competition with the work of Dhananjaya who was a Pandit in the court of the King of Malwa. There was at that time a keen rivalry between Malwa and Gujarat. Ramachandra refers to Dhananjaya about 13 times and has criticised him about 2 times. In several other definitions also, Ramachandra differs from Dhananjaya. Ramachandra also seems to have been acquainted with the work of Sagararandi called *Nataka-Lakshana-Ratnakosa* and differs from him also at several places. At one place Ramachandra differs from Mamata also. In the matter of Rasa, he mainly relies on Abhinavagupta. Ramachandra has divided Rasas into 2 parts — some like *Śringara* etc. are *Sukhatmaka* while others like *Karuna* etc. are *Duhkhatmaka*.

Dhananjaya, being a Vaishnava, describes ten varieties of Rupaka, connecting them with the ten Avatars of God Vishnu. Similarly, Ramachandra Suri, being a Jain, intends to connect the 12 varieties of Rupaka with the 12 Angas of the Sacred Jain Scriptures. The work of Ramachandra is divided into 4 parts, each one called a *Viveka*. In the first part, only the *Nataka* is discussed. In the second, the remaining eleven varieties of Rupaka are discussed. In the third *Vritti*, Rasa etc. are delineated and the fourth part discusses certain general topics connected with Rupakas. Ramachandra has not only discussed *Nataka* variety of Rupaka fully but has also given detailed discussions of other varieties. His illustrations are also numerous. He has taken them from [] works out of which eleven dramas are written by Ramachandra himself, *Kalidasa*, *Bhavabhuti*, *Bhasa*, *Visakhadatta*, *Sriharsha* and others are frequently quoted. *Devichandragupta* of *Visakhadatta* is helpful in reconstructing the history of the Guptas — a question arises whether *Chandragupta* married the widow of his brother *Ramagupta*. *Bhasa's* *Swapna Vasavadatta* and *Charudatta* dramas are also referred to (*Charudatta* is referred to as *Daridracharudatta*) but the verse quoted as from *Swapna Vasavadatta* is not found in the presently available text.

Raghuvilasa, his own drama, is described by Ramachandra as one of his four best dramas. Others of the best four are *Raghavabhyudaya*, *Yadavabhyudaya* and *Nalavilasa*.

Raghuvilasa is a *Nataka* while *Kaumudi Mitrananda* is a *Prakarana*.

Nataka is defined by Ramachandra as follows: It secures for us all the three *Purusharthas* viz *Dharma*, *Artha* and *Kama*. In it, there are *Ankas*, *Upaya*, *Dasa* and *Sandhu*. Gods are helpful to the hero. It describes the life incidents of famous ancient kings. The hero is either *Dhroddhata* or *Dhrodatta*, or *Dhralalita* or *Dhiraprasanta*.

In Nataka, the main story is famous in history but in Prakarana, the story is imaginary. In Nataka, the hero is some famous ancient king but in Prakarana, the hero is the creation of the author's imagination. In Prakarana, the hero is either a Vanik, or a Vipra or a Sachiva. Sachiva means one who looks after the affairs of the State. Thus, the hero here can be either a minister or even the commander of the Army. In Prakarana, divine beings do not come on the stage. The hero suffers from many difficulties. The heroine is of middle-class family. There are Dasas, merchants, and Vitas also in Prakarana. Ramachandra gives seven varieties of Prakarana.

BHARATIYA VIDYA BHAVAN
Bombay-400 007

October 8, 1981

JAYANTAKRISHNA H DAVE
Hon Director, Bharatiya Vidya Bhavan
and
General Editor, Singhi Jain Series

जिहे ! यतस्व निरवयचरित्रपात्रं
पुत्रं प्रवासयितुमेव विधेर्निर्घोषः ॥ ११ ॥

राजा—(आत्मानं प्रति सन्नाम्यम्)

श्रुते सप्ताम्भोधेः प्लवनविधुरं कल्पदहनाद्
विना नानाप्रेह्यत्प्रलयपवमानव्यतिकरम् ।
क्षिपन् वत्सं रामं वनभुवि हनोऽयं दशरथो
रघूणां पन्थानं न चरति न च प्राकृतनृणाम् ॥ १२ ॥
स्त्रीवाग्भिर्घृणसार्थं राज्यसमयान्निर्दोषमूर्जस्वलं
पुत्रं ज्येष्ठमपास्तवान् दशरथः कान्तारवारान्निधौ ।
विश्वेषां जगतां स्तुतेः पदमसौ तत्रापि रामो हहा !
केयं शाश्वतिकी प्रशस्तिरयशःप्रारोहभूर्मय्यभूत् ॥ १३ ॥

राजा—(सखेदम्)

आः प्राणाः ! पुरतोऽप्यमुं दशरथं ध्रुवं ध्रुवं हास्यथ,
व्यातेने भुवनेऽत्र को नु पुरुषो ब्रूत स्थिरायुःस्थितिम् ? ।
तद् वत्सस्य गुणाम्बुधेर्यनमनु प्रस्थानवार्त्ताश्रुतेः
पूर्वं चेद् विजहीथ हन्त ! भवति श्रेयस्तरं चः सदा ॥ १४ ॥
(नेपथ्ये)

सत्यं रघूद्वहपतेर्भरतस्य राज्यं
मातुश्च केकयभुवः परमप्रमोदम् ।
मां काननाय दिशता जगतीहितेन
तातेन कर्म किमु नाय कृतं यशस्यम् ? ॥ १५ ॥
श्रियं यः सन्त्यज्य श्रयति वनवासं पितृगिरा
स रामो वा लोकस्तवनचनसामस्तु विषयः ।
सुमित्रापुत्रो वा गुरुजननिदेशादपि विना
निसर्गप्रीलैव व्रजति मुदितो राममनु यः ॥ १६ ॥

पुनः राजा—(अमल्यं प्रति)

यैमांश्रेयोऽप्यकृतं तदयं लक्ष्मणो रामभद्रे
काकुत्स्थानां कुलमपेतुलं येन जानं जगत्सु ।

कः पुनरस्मिन् राज्याभिषेकमङ्गले ऋतुः ममुचितो गातुम् ? । (विमृश्य) हुं
ज्ञातम्-वसन्तः । तथा हि-

ऋतुषु वसन्तः करणेषु लोचनं कामिनी च विषयेषु ।
दयितेषु जीवितव्यं विद्या च कलासु खलु सारम् ॥ ६ ॥

[रामप्रयासकाले दशरथं प्राणसङ्कटे पतितं श्रुत्वाऽमात्यसुगुह्येर्विषादवाक्यम्-]
न्याय ! स्थानमुपैहि किञ्चिदपरं, सौजन्य ! पुण्यक्षयो
जातस्ते, गुरुते ! हनाऽसि, विनय ! प्राप्तोऽसि दीनानां दशाम् ।
आधारो भवतामयं दशरथश्चोर्णाधरो दैवतः
कैकेयीकुलिशेन हन्त ! पतता निर्मूलमुन्मूल्यते ॥ ७ ॥
[कैकेयीवाक्यं दशरथं प्रति-]

'जह सद्यं सचरई वरेण भरहस्स तो सिरिं देहि ।
सोलस वरिसाणि पुणो वणवासं रामभहस्स ॥ ८ ॥
[मूर्च्छाविरामान्तरममात्य प्रति दशरथवाक्यम्-]

न रामः 'स्वैः स्तुत्यैर्नियतमभिरामः सुतगुणै-
रुताहो ! व्यक्तं मे विशदगुणगृह्यं न हृदयम् ।
यदेतत् कैकेयीवचनमुपकर्ण्यपि यदहं
मैरुन्मैत्रीहार्येन तनुतनुषण्डैर्विदलितः ॥ ९ ॥

[राजानं प्रति अमात्यवच -]

इतः सत्योच्छेदो रघुकुलकलङ्कप्रथमभूः
सुतस्य श्लाघ्यस्य प्रवसनमितोऽकीर्तिपटहः ।
अफाण्डे तत् किञ्चित् प्रभवति विधेयं विधिवशात्
न चाऽऽदातुं हातुं न च यदिह शक्यं कथमपि ॥ १० ॥

राजा-देवि ! किमिदानीं दशरथस्य कृत्यम् ? ।

कौशल्य-राममदप्रवासणं ।

राजा-यद्ययमर्थो देव्याऽपि सम्मतस्तदानीम्-

निर्लिशते ! भव पुरो, व्रज साधुवाद !,
दाक्षिण्य ! मुञ्च, विरम प्रियवादगर्व ! ।

1) यदि सत्य सत्वरति वरेण भरतस्य तत् प्रिय देहि ।

योऽहं वर्याणि पुन वनवासं रामभद्रस्य ॥ ८ ॥

2) रामभद्रप्रवासनम् ।

जिहे ! यतस्व निरवयचरित्रपात्रं
पुत्रं प्रवासयितुमेव विधेर्नियोगः ॥ ११ ॥

राजा — (आत्मानं प्रति सन्नाम्पम्)

कृते सप्ताम्भोधेः प्लवनविधुरं कल्पदहनाद्
विना नानाप्रेङ्खत्प्रलयपवमानव्यतिकरम् ।
क्षिपन् वत्सं रामं वनभुवि हतोऽयं दशरथो
रघूणां पन्थानं न चरति न च प्राकृतनृणाम् ॥ १२ ॥
स्त्रीवारिभर्यपसार्य राज्यसमयास्त्रिदोषमूर्जस्त्रलं
पुत्रं ज्येष्ठमपास्तवान् दशरथः क्रान्तारवारानिधौ ।
विश्वेषां जगतां स्तुतेः पद्मसौ तत्रापि रामो हृहा !
केयं शाश्वतिकी प्रशस्तिरयशःमारोहभूर्मप्यभूत् ? ॥ १३ ॥

राजा — (सखेवम्)

आः प्राणाः ! पुरतोऽप्यमुं दशरथं यूयं ध्रुवं हास्यथ,
व्यातेने भुवनेऽत्र को नु पुरुषो ब्रूत स्थिरायुःस्थितिम् ? ।
तद् वत्सस्य गुणाम्बुधेर्वनमनु प्रस्थानवार्त्ताश्रुतेः
पूर्वं चेद् विजहीथ हन्त ! भवति श्रेयस्तरं वः सदा ॥ १४ ॥
(नेपथ्ये)

सत्यं रघूद्वहपतेर्भरतस्य राज्यं
मातुश्च केकयमुवः परमप्रमोदम् ।
मां क्राननाय दिशता जगतीहितेन
तातेन कर्म किमु नाथ कृतं यशस्यम् ? ॥ १५ ॥
त्रियं यः सन्त्यज्य अयति वनवामं पितृगिरा
स रामो वा लोकस्तवनवचसामस्तु विषयः ।
सुमित्रापुत्रो वा गुरुजननिदेशादपि विना
निसर्गप्रीत्यैव व्रजति मुदितो राममनु यः ॥ १६ ॥

पुनः राजा — (अमल्यं प्रति)

वैर्मात्रेयोऽप्यकृतं तदयं लक्ष्मणो रामभद्रे
काकुत्स्थानां कुलमपेतुलं येन जातं जगत्सु ।

ख्यातस्तातोऽप्यथ दशरथः किञ्चिदेतद् व्यधत्त

व्यक्तं तस्मादजनि महतां सोऽपि पन्थाः कलङ्की ॥ १७ ॥

कौशल्या-^१अजउत्त ! पविमद् वत्सो, पिच्छदु पिपणो पादे ।

राजा-(साक्षेष्म्)

यः पूर्वं शतशो ममांहियुगलीमाघाल्यतो दृष्टवान्,

भक्त्या तस्य बभूव देवि ! विपिने तावन्निवासः कलम् ।

तां सम्प्रत्यपि वीक्षितुं गुरुनरोत्कण्ठाव्यथान्याकुलो

वत्सः कां पुनरप्ययं स्पृहयति श्रेयस्तमां सम्पदम् ? ॥ १८ ॥

नाकीर्त्तिर्गणिता, श्रिता न सरणिलोकस्य, वृत्तं सतां

न ध्यातं, गुणशालिनो हृदि धृतं पुत्रस्य न प्रेम च ।

चण्डालाचरणाश्रिते विरचिते कर्मण्यर्थमविशे

वक्रं दर्शयितुं न मे समुचितं द्रष्टुं न रामस्य च ॥ १९ ॥

अलं श्रुत्वा वाचं सपदि मम वत्सेन कलुषा-

मरेण्यानीं व्यालव्यसनशतकीर्णां प्रवसता ।

न नामादृश्यास्यः परमहम्भाप्योऽपि महतां

तदास्तामास्तां मे वदनमपेटीच्छादितमपि ॥ २० ॥

(नेपथ्ये)

रजनीचरेण तमसा तप्तारामस्य देवरिपुजयिनः ।

ह्रियते विलापतुमला विधुवदनाऽऽशावधूरधुना ॥ २१ ॥

॥ इति प्रथमोऽङ्कः ॥

१) आर्यपुत्र । प्रविशतु वत्स, पश्यतु पितुं पन्थम् ।

१ पापमन्त्रिने । २ अलं अवगतेन वाच । ३ मदुराप्यम् । ४ दृष्टचारदृष्टपुत्रम् । ५ वध-
निष्ठाप्यवहितमपि । ६ रजनीचरेण तमसा रात्रियन्काचकारेण । तप्तारामस्य-आराम इव आराम-तप्ताराम,
तस्य तप्तारामस्य । दियते आप्लायने । विष्णुपुत्रस्य परिहोत्यात्मजस्य । विधुविधु वदने यस्या मा ।
आशावधू-विधुधू, पूरा इत्यर्थः । कस्य ? नेत्रिपुत्रयिन इत्यस्य । मूयिनिर्दिनायपत्रे-राक्षसेन तमोरूपेण ।
दुःखिता रामचन्द्रस्य । दानवप्रयिन । नीयने । आचरन्त्याहुः । विधुविधु वदने यस्या । आशाया मनोरथेन
अस्त्रक्षिणा वधू इति इत्यर्थः ।

॥ अथ द्वितीयोऽङ्कः ॥

(नेपथ्ये)

सद्यो रक्षत हस्तशीकरकणान् दानाविलान देज(दिग्ग?)जाः !

पादान् संहर भास्कराऽऽशु भवत छत्रं घनाः ! सर्वतः ।

मार्गं त्याजय निर्विलम्बमरुण ! व्याकृष्य वल्गां हंयान्

देवो देवपतिस्त्रयव्ययपटुर्नन्वेति लङ्कापतिः ॥ १ ॥

वैनतेयः—(विलोम्य) कथं प्राप्त एव देवो दशरुन्धरः ? ।

(ततः प्रविशति पुष्पकारुण्डो रावणः प्रहस्तप्रभृतिरुद्ध परिवारः ।)

[रावणः—]

कैलाशोद्गरणोद्भवस्य बलभिद्वर्षच्छिदाजन्मनः

चक्रातिप्रतिबोधितस्य च परानन्दामृतस्यन्दिनः ।

अन्यस्यापि महोत्सवस्य तममुं चूडामणिं मन्यते

पौलस्त्यो भविता क्षणे जनकजा यत्रास्पदं चक्षुषाम् ॥ २ ॥

(प्रहस्तं प्रति) कं प्रदेशमलङ्करोति पुष्पकम् ? ।

प्रहस्तः—देव ! प्राप्ता एव ढँडकाम् ।

रावणः—(सहर्षम्)

व्योमन्यत्र निषीद वैाहनमहाराज ! प्रसीद क्षणं

कल्पोत्तालसमीरवीरजयिनीं जङ्घालतां संवृणु ।

ग्रामोत्वेप चिरादशेषकरणग्रामभ्रमच्छेदिनं

सीतावक्रसरोजदर्शनसुधापानोत्सवं रावणः ॥ ३ ॥

[भयव्रत्तां शीतां प्रति रामवाक्यम्—]

अभूमिर्भीतीनां भुजविजितसीमान्तवृपतिः

प्रियेऽसौ सौमित्रिः कुवलयदलदयामलतनुः ।

स्कुलिङ्गोग्रच्छायाच्छुरितमसियष्टिं प्रतिबहं-

स्तडित्तोजोभाजः कलयति समृद्धिं जलमुचः ॥ ४ ॥

[रावणः—] (शीतां दृष्ट्वा मप्रमोदः प्रहस्तं प्रति—)

यस्याः पाणिमवाप्य काननचरः सोऽयं स्पृहायाः पदं

द्यावा-क्षमाविजयोन्मदिष्णुमनसो लङ्केश्वरस्याप्यभूत् ।

१ अरणः सूर्यसारथिः । २ तुरङ्गवान् । ३ भविष्यति । ४ दण्डकाभिधावाक्यम् । ५ पुष्पकः ।

६ दुर्गन्तोमुखवातमुभटजयिनीम् । ७ वेगवताम् । ८ दधानि माददय मेवम् ।

रावणः—आगन्तवो यूयम्, अहं पुनराकलितविपिनकुहगे वनेचरदेशीयः ।
प्रभृतान्तरायं सम्परायं च रावणप्रमुखेभ्यो रक्षोभ्यः सम्भावयामि भवताम् । वधूराणाम्
नियन्त्रितमनसः कुत एव योद्धुमलंभूषणवः ? तदियमार्या वंदेही गहनवनकुहरमलकुह-
ताम् । इयं च मे मधर्मचारिणी देव्याः संविधमधितिष्ठतु ।

रामः—(साक्षेपम्)

युद्धश्राद्धभटांसकुट्टिमतटीशाणानिर्शाताश्रयो
देवीमप्यनलं भविष्यच्च इमे त्रातुं पृथक्का यदि ।

मधन्तः पृथुपुङ्खपातपवनैर्धम्मिल्लमाल्यश्रियं
दृष्ट्वेयुः कथमिद्वकीर्कसघनां पौलस्त्यकण्ठादधीम् ॥ १३ ॥

रावणः—(समयमपार्य वनेतेयं प्रति)

सीतास्वयंग्रहमहैः सुभगं भविष्यु-
जिष्णुर्जगन्नयममुप्य वनेचरस्य ।

प्रत्यर्थिपार्थिवयशःशशलधमराहुः
बाहुर्धनुर्ननु चहन् किमु नोदधीत ? ॥ १४ ॥

वनेतेयः—(रामं प्रति)

यन्मातृ त्रस्तुर्दिवमभिपन्न गोघ्नं हा नेत्रवल्लीं
प्रीयामह्वयमनविगमात् तुष्टुवे पृष्टभाजः ।

विभ्राणस्य त्रिजंगः तिभीमभ्यमित्रीणदीक्षां
रक्षोभर्तुर्विमृश समरे तस्य कः सार्युगीनः ? ॥ १५ ॥

विघटितहरिदर्पाम्भोधितीरः न वीरः
क्षणमपि हृदि कर्तुं साम्प्रतं मोक्षप्रदं च ।

दशमुख इति चित्रं भर्तुर्वीरिति रोषं
स्मरचपुरिति कामं यः सुरीणां चकार ॥ १६ ॥

किमपरमुच्यते ?

पविक्रिणगणहृष्यद्रक्षमो रक्षमो यः
प्रतिभयमभयानामप्यहं नर्कयामि ।

१ देशान्तरादागता । २ मदन । ३ समीपम् । ४ भटाऽऽ । ५ शाण । ६ निशात्र-
सीद्वीकृता अभि-अप्य वेद्यो ने । ७ त्रिजु । ८ अग्नित्विष्टाम् । ९ किं न युज्यते ? । १० यस्माद्
रावणात् । ११ त्रयनदीप । १२ हस्तः । १३ वधूराणां वधमात्रम् । १४ पृष्टभाजः, सर्वत्र
नेत्रचारः । १५ त्रिवयसोऽनवन्ना भीमंभ्याम् । १६ अस्मिन् अभि-अप्यमित्रीणां, सर्वत्र
तस्य दीक्षा दत्तम् । १७ प्रतिभाजः । १८ रणे लातुः । १९ युज्यते ।

जनिरजनि विजिष्णो रोदसी यस्य सार्धं
हरिहयहरिणाक्षीपत्रवल्लीन्ययेन ॥ १७ ॥

रामः—(वैन्तेयं प्रति)

जम्भारिं दशकन्धरो दशमुखीवैरुप्यवीक्षागलद-
दम्भोलिस्मरणं रणे यदजयत् किं नाम तत् कौतुकम् ? ।
आश्चर्यानपहार्यधैर्यमनसः सङ्ग्रामशिक्षाचण-
स्यामानः पुनरुन्मदिष्णुहृदयैरिक्ष्वाकवो दुर्जयाः ॥ १८ ॥
(नेपथ्ये)

नीरन्ध्रं परितश्चमूकरदिभिस्त्रिवेष्ट्यतां दण्डकां
शम्भुप्राणहरस्तं तरुमभि म्लेच्छः समालोकयताम् ।
जीवग्राहमयं बनेचरपशुग्राह्यो भवद्भिः खयं
सेनान्यस्तदिदं समादिशति चः पाताललङ्कापतिः ॥ १९ ॥

रावणः—(वैन्तेयं प्रति)

आकर्षन्ती वचनरचनावागुराभिः प्रसह्य
प्राणान् धैर्यं भुजयन(यल)मदं स्याम सैत्त्वं श्रियं च ।
हृग्भ्यां शल्यं हृदि निदधती पाटलापाटलाम्प्यां
धैदेही नः कथय किमियं कैलरात्रिः ? प्रिया वा ? ॥ २० ॥
[रामवाक्यं यनितावेपधारिणो भयभीतस्य प्रहस्तं(स्तस्य)प्रति-]

उत्पातपावकतरङ्गपिङ्गधारा-
निर्दग्धदुर्द्धरैर्विरोधिशिरोधिबन्धः ।
ह्रासं ददद् दिविपदां दशकन्धरस्य
कण्टार्यो (बली) खलु लविष्यति सूर्यहासः ॥ २१ ॥

रावणः—(समारुप्य सरोपोपगमम्)

दोर्विक्रमेण दशकन्धरमाक्षिपन्
रे रे भुजः ! सहत किं नरकीटमेनम् ? ।
जातं विदेहतनयापरिरम्भकेलि-
प्रत्याशया किमपि साम्प्रतमाकुलाः स्यः ॥ २२ ॥

[अवलोकिनी चिन्ता रावणं प्रति स्वस्फूर्तिं कथयति-]
 सूर्याचन्द्रमसौ ग्रसे, विघटये रात्रिन्दिवस्यावधिं,
 पत्युर्भोगभृतां हरे फणमणीन्, द्यावाभुवौ मीलये ।
 मानस्यानविपर्ययेण विदधे स्त्रीपुंसयोर्लक्ष्मणी
 रक्षोराज ! नियोजय कचिदिमां कृत्ये निजां किङ्करीम् ॥ २३ ॥

[रावणेन अवलोकिनीपार्श्वात् कारितकृतसिंहनादावसरे
 भयप्रस्ताया सीताया प्रति रामवाक्यम्-]

रणरसिकभुजेभ्यो विक्रमोत्ताननेत्राः
 कति कति न रघुभ्यस्त्रासमासादयन्ति ? ।
 यदि युगमधिजग्मुस्ते खराद्यास्ततः किं ?
 खयमथ स दशास्यः प्राप कोपात् ततः किम् ? ॥ २४ ॥

(नेपथ्ये)

हंहो ! शम्बूककण्ठनयचतुरफरं क्रमेण मनुष्यं
 गृहीत चिञ्चन्त भिञ्च क्षणत दलयत खैरमहाय सैन्याः ! ।
 भग्ने कोदण्डदण्डे शरविशरभरे वह्नियाणेन दग्धे
 रे रे दास ! कयासि ? स्मर किमपि सरः मोहमग्ने कृतान्तः ॥ २५ ॥

(- इति श्रुतेरन्तर्मेनापिनी सीता ख्यागृहे युक्त्वा चापमादाय रामो निष्क्रान्त ।)

रावणः - (मप्रभेदम्) सम्प्रति रावणम्यागसरः । (विगृह्य) सती खल्वियम्,
 न शक्यते सावधानाऽपहर्तुम् । भवतु । (उद्यं स्वरम्) -

आः धुद्रे म्लेच्छपति ! स्मर गुह्यविधुरा दैवतं किञ्चिदिष्टं
 लोलहम्भोलिकेलिग्रणितकरतलग्रातुमिन्द्रोऽपि नालम् ।
 शम्भुप्राणप्रयाणप्रकृदियदुलिनक्रोधमंग्रीकरालः

कालः काण्डुप्यमाजां हरति ग्रह्ण परम्लुल्लारं शरमे ॥ २६ ॥

(सीता समयमाकर्ष्य मूर्च्छति, गगनात्मादाय पुण्यकर्मिणेति ।)

सीता - (चेन्नामाम्नाय माकन्दमुग्धं स्वरम्) ' हा अजउत ! हा वन्य लवण ! हा
 ताय जणय ! हा माय भाभंटन ! ॥ उणदेवयाओ अंवाओ ! स्वमेह मं अमरणं स्वग्रमेण
 निजंती ।

१) हा सर्वमुत्त । हा वन्य लवण ! हा माय भाभंटन ! हा उणदेवयाओ अंवाओ ! स्वमेह मं अमरणं स्वग्रमेण निजंती ।

रावणः—

आनन्दाश्रुसुसारिणि ! त्रिभुवनप्रह्लादनाचन्द्रिके !
 कोऽयं देवि ! विमर्शवन्ध्यमहिमा वाग्विभ्रुपां विक्रमः ? ।
 रक्षोमात्रमवेत्य मां किमु मुधाऽऽक्रन्दाकुला खिद्यसे ?
 दासस्ते ननु वीरकुञ्जरभुजः सोऽहं पुरा रावणः ॥ २७ ॥
 [रावणं प्रति जटायुषाभ्यमेतत्—]
 रे रे रात्रिश्चर ! धर मनाक् पुष्पकं कं शरण्यं
 हृत्वा सीतां रचयसि ? पुरो नन्वयं ते जटायुः ।
 ज्ञातप्रान्तैः खरकररुहैर्षजदण्डव्रणाद्रां
 गुच्छच्छेदं तव दशमुखीमेव सद्यश्छिनत्ति ॥ २८ ॥
 ॥ इति द्वितीयोऽङ्कः ॥

॥ अथ तृतीयोऽङ्कः ॥

[सीताहृत्यनन्तरं रामस्य लक्ष्मणेन सह स्वस्थानोपरि मार्गे समागच्छतः धामाक्षि-
 स्फुरणानन्तरमेतद् वाक्यम्—]

त्यक्तास्ताः कुलभूमयः, परिहृताः शोकाकुला ज्ञातयः,
 प्रारब्धा वनचारिणां समुचिता वृत्तिस्त्रपाकारिणी ।
 पतस्मिन् विहितेऽपि दुष्करविधौ वेधा विधास्यत्ययं
 यत् किञ्चित् पुरतः प्रपत्तुमखिलं रामस्तमप्युत्सुकः ॥ १ ॥

(पुनरवलोक्य साशङ्कम्)

वृक्षे वृक्षे कौटपटलान्युच्चकैर्व्याहैरन्ते,
 धावन्त्येते ककुभि ककुभि क्षुत्करालाः शृगालाः ।
 भूयो भूयः क्लमयतितमामश्रमिश्रः समीरः,
 त्रस्तं त्रस्तं विपिनमधुना यत्स ! कस्मादकस्मात् ? ॥ २ ॥

लक्ष्मणः—(साश्रम्)

यथा त्रस्तः क्रीडामृगशिशुरयं धावति जवाद्
 यथा लीलावर्ही विपदभिमुखं रौति चकितः ।
 यथा तूष्णीमास्ते तरलनयनः पञ्जरशुकः
 तथा जाने सीताविरहितमिदं काननपदम् ॥ ३ ॥

रामः—(माश्रम्) हा प्रिये वैदेहि ! क मामेकाकिनं सन्त्यज्य गहने वने प्रयाताऽसि ? (इति भणित्वा मूच्छति ।)

लक्ष्मणः—(समाप्पम्)

प्रवासितस्य पुत्रस्य शोकशङ्कुवशां दशाम् ।

पश्य पश्याऽम्ब कैकेयि ! मोदते येन ते मनः ॥ ४ ॥

रामः—(चेतनामाख्या)

त्वमेव पत्तिर्मित्रं वा मन्त्री वा यान्धवोऽथवा ।

तदेहि देहि वैदेहि ! मत्तं दुस्याय दर्शनम् ॥ ५ ॥

(पुनः सदैकल्यम्)

अरण्ये मां त्यक्त्वा हरिण ! हरिणाक्षी कः नु गता ?

पराभूतो हृत्वा कथयसि न चे मास्य कथय ।

अरे क्रीडाकीर ! त्वमपि बहसे कामपि रुपं

यदेवं तृष्णीकामनुसरसि वाचंयम इव ॥ ६ ॥

लक्ष्मणः—(साश्रम्) आर्य ! किमेतां तपस्विनां जानीतः ? तद् कोऽर्थं व्यामोहः ? ।

रामः—(समन्ततो विलोक्य)

कुरुपक ! कुतस्तादृग् भूयस्तव स्तवताण्डवं ?

कथयसि कथां कस्य प्रेम्णा पुरः शुक्रसारिके ! ? ।

पकुल ! मेकुलापीडं कस्ते करिष्यति [साम्प्रतं] ?

स्थितमिय तव क्रीडामर्हिन् ! शिष्यण्डविमार्जनम् ॥ ७ ॥

रंक्ताशोक ! तमाल ! चम्पकलते ! हिन्ताल ! तालाऽऽश्रमे

गुप्ताकं वयमास्यहे चिरमतः कस्मादुपेक्षा मयि ? ।

जाड्यं मुञ्चत दक्षिणाः स्थ करुणां दीनेषु धत्त क्षणं

भिक्षां प्राणमयीं प्रयच्छत धत्त ! वृत क सा जानकी ? ॥ ८ ॥

अनुपकृतयः कामं तृष्णीं दृमा दधताममी

उपकृतवती देवी किञ्चित् पुनस्तव केसर ! ।

त्वमथ कथयोदन्तं तस्याः क सा ? वसतीह किं

कचिदपि वनोद्देशे ? केनाप्यथो दृढतो हृता ? ॥ ९ ॥

१ कलिवानुष्टम् । २ सर्वत्र वृक्षमग्नोपनम् । ३ कुशला । ४ अष्टोपकाराः । ५ गण्डपप्रक्षेपेण ।

रामः - (लक्ष्मणं प्रति)

शृणुय सपदि दित्सां वत्स ! हस्तावलम्बे
समुपदिश मनाग् मे वर्त्म मृत्वा पुरोगः ।

जनकपतिसुतास्याम्भोरुहध्यानरोह-

जलतरलिततारं नैतदोजसि चक्षुः ॥ १० ॥

[जटायुं प्रति रामवाक्यम् -]

आर्य ! बृहि रघूद्वहेषु किमियं वृत्तिः पराची विधेः ?

प्रत्यङ्गं तिलेशः शटेन निहतः केनापि शार्तासिना ।

दुष्प्रेक्षस्य निदानमस्य सम्भूतं पापीयसः पर्वणः

किं न कापि विलोकयतेऽद्य विपिने सा ते वधूर्जानकी ? ॥ ११ ॥

पक्षी - (साक्षेपम्)

अहं शस्त्रमथो गृहाण किमपि व्यक्तं न ते सम्प्रति

त्राणं प्राणमुपा जटायुपि रुपा साटोपमास्कन्दति ।

मध्याम्येष विरोधिवीरसमरश्रद्धापुराभोगिनः

चञ्चच्चुपुटाश्रमन्थचलनैस्ते स्कन्धचन्धासुधिम् ॥ १२ ॥

[पुनः रामो जटायुं प्रति -]

संरम्भं त्यज युद्धवीर ! विकटत्रोदेः किमाहम्बरो ?

दुर्वान्ताहितशिक्षयोः शिथिलय क्षेपं क्षणं पक्षयोः ।

नाऽऽस्ते सङ्गररङ्गनर्तनधुराधुर्यः पुरः कोऽपि ते

पद्मयोन्मील्य विलोचने ननु निजौ स्निग्धाबिमौ राघवौ ॥ १३ ॥

पक्षी - (प्रहारेवेदनामभिनीय मन्दस्वरम्)

वेत्से ! मा स्म रुदः प्रवीरविजयश्रद्धालुदोर्विक्रमो-

त्तालव्यालकुलाहितुण्डिकनखः प्राप्नो जटायुः स्वयम् ।

रे क्रव्यादनिपाद ! नन्दसि कियत् ओठीकुठारवृट्-

कण्ठाभोगविसंस्थुलः स्फुरदसिन्यासैः किमेभिस्तव ? ॥ १४ ॥

लक्ष्मणः - (सवाप्यम्) आर्य !

निस्पन्दतां वपुरुपैति यथा समन्तात्,

पक्षौ यथासशिखरप्रणयानपेक्षौ ।

आलिङ्गति क्षितिमियं च यथा शिरोधि-

जानि तथाऽजनि गतायुरयं जटायुः ॥ १५ ॥

रामः—हा प्रिये वंदेहि ! सी हहा निर्निमित्तवन्धो परोपकारकरसिक्क जटायो !
 फ्रासि ? देहि मे प्रतिवचनम् । (—इति मूर्छति ।)

[रावणस्य वृश्चिमरुतविराधवेपथ्यं यनितावेपधारिणं ग्रहस्तं याचतो रामवान्यम्—]

न्यासप्रवासमधुना निरवयधाम्नि,

न्यालोक्य भास्करकुले प्रथमं कलङ्कम् ।

व्रीडावतो मम भवद्वनितापहाराद्

भूम्ना मतो जनकराजसुतापहारः ॥ १६ ॥

विराधः—परमार्थतः सीतापहार एवायम्, न पत्रलेखापहारः । परव्यसन-
 सङ्क्रान्तिदर्पणतलानि हि रघूणां चेतांसि ।

रामः—(सखेदम्)

स्त्रीत्राणमात्रमपि यो न विभुर्विधातुं

सोऽहं निहन्तुमहितान् किमलं भविष्युः ? ।

ह्रीपं विचिन्त्य वसुधातलपालनायां

माताऽपि केकयसुता खलु मामपास्यत् ॥ १७ ॥

[रामं प्रति विद्याधरवाक्यम्—]

कैलादाकम्पचणरावणदर्पसर्प-

संस्तम्भनप्रयलजाङ्गुलिकैकदोष्णः ।

श्रीवालिनः कपिपतेरनुजो जगत्सु

विख्यातविक्रमगुणाभिजनः समस्ति ॥ १८ ॥

रामः—ततः किम् ? ।

विद्याधरः—तस्य सुग्रीवनाम्नो निदेशेन हनुमतः समीपं गत्वा प्रतिनिवृत्तेन
 मया चित्राङ्गदेन दृष्टः ।

रामः—जानकीमपहरन् कोऽपि दृष्टः ? ।

विद्याधरः—‘हा रामभद्र ! हा लक्ष्मण !’ इति प्रत्यन्तीं जानकीं रावणो
 अपहरन् दृष्टः ।

रामः—

राज्यश्रीर्गणिता तृणाय, विदितः क्लेशो न कान्तारभूः,

न ध्यातौ पितरौ, स्मृता न सु हृदो, नोत्कण्ठितं ज्ञातिषु ।

यत्प्रेमान्धिविलग्नमग्नमनसा तद् ब्रह्म लीढं मया,

रक्षस्तां रुदतीं जहार, कठिनः सोऽहं पुनः प्राणिमि ॥ १९ ॥

एतास्ततः कतिपयाः(ये ?)प्रियविप्रयोगे

कालं क्षिपन्ति कुसुमेपुविकारवन्ध्याः ॥ ७ ॥

[रावण[स्य] प्रभातसमये उद्वृच्छतो(न्तं ?)रविं प्रति वास्यम्-]

व्यर्थं स्नापयसे बहूनि कमलान्यादित्य १, तन्मैधिली-

वक्राम्भोरुहमेकमेव यततां सोरं विधातुं भवान् ।

सोरेऽस्मिन् परितोपकारिणमतिक्षुद्रं क्षिपायाः पतिं

क्षिप्त्वा त्वां क्षणदास्वपि प्रथयति स्फूर्जत्प्रभं रावणः ॥ ८ ॥

किञ्च -

दिनकर ! कृपयैव प्रेरितश्चेत् तदास्य

वैयतिपज विधुरस्य प्रेयसीं चक्रनाम्नः ।

अथ फलमपि किञ्चित् काङ्क्षसि क्लेशलभ्यं

घटय ननु तदानीं जानकीं रावणस्य ॥ ९ ॥

(रावणः सीतासमीपमागत्य वल्ल्यन्तरितः सीता - त्रिजटयोः परस्परवार्तां शृण्वन्नस्ति ।)

सीता- 'तिअहे ! यदो पट्टुदि अहं आणीदा तदो पट्टुदि अस्थि मे एदम्मि अहिलासो ।

रावणः - (श्रुत्वा सप्रमोदम्) एतस्मिन् रावणानुसरणेऽस्त्यभिलाषः । केयमनभ्रा
त्पलानां सुधावृष्टिः ? । कोऽयं दुस्तपतपःप्रवृत्तस्य प्राचीनपुण्यविपाकस्य प्रकर्षः ? ।
(स्मान्मालोक्त्य)

॥ अथ चतुर्थोऽङ्कः ॥

(ततः प्रविशति कञ्चुकी ।)

कलकण्ठः—(रावणमुद्दिश्य)

कुसुमी च हुताशश्च द्वावप्येतौ सहोदरौ ।

एकः सेवकसन्तापी स्वभावः कथमन्यथा ? ॥ १ ॥

शुकनाशः—(कलकण्ठं प्रति) सीता तृणायाऽपि रावणं नाभिमन्यते ।

कलकण्ठः—कमिव (किमेदं) मभिदधासि ?

स्वनो न कश्चन गुरुलघुर्वाऽपि न कश्चन ।

उचिताऽनुचिताचारचक्षुः गौरव-लाघवे ॥ २ ॥

शुकनाशः—किं पुनः सर्वकर्माण्युद्दिष्टो न स्वयमेवाऽवगृह्य दुराचरमपजहाति ?

कलकण्ठः—किमिदं पुनरचतुरजनोचितं विपश्यसि ? ।

अधार्मिकमलावण्यमगुणं मर्मभाषिणम् ।

यः स्वयं स्वं विजानाति तेन बन्ध्या बसुन्धरा ॥ ३ ॥

(नेपथ्ये)

ऐश्वर्यं वैदग्ध्यं सौन्दर्यं तरुणिमा प्रियवियोगः ।

तदिदममूर्च्छां बहिर्विह्वलयति कं न धीरमपि ? ॥ ४ ॥

कलकण्ठः—किमेव लङ्कापतिर्वेदेहीविरहानलाभितापमनुभवति ? ।

(ततः प्रविशति रावणः कुन्तलकश्च ।)

रावणः—कुन्तलक !

दम्भोलिदण्डोऽपि पुरा व्यधत्

पाधां न यस्याऽऽह्वंसौण्डर्योऽपि ।

तां तस्य सीतां स्मरतः प्रकामं

कामेन का मे न कृता व्यथाऽन्तः ? ॥ ५ ॥

कुन्तलः—(रावणं प्रति)

नवावतारहृदोऽपि मधुस्तस्या भृगीहृदः ।

त्वां विना भूर्भुवःस्वःश्रीकान्त ! कां तनुंतां मुदम् ? ॥ ६ ॥

रावणः—कथयति जानकीवियोगवाचां प्रतिवासरं त्रिजटा—ययं पुनर्न कामपि कामार्तिमुपलभयामः ।

कुन्तलकः—किमेवमादिशति देवः ?

प्रायेण पुंसि परिरम्भण-चुम्बनानि

सन्तन्यते[.....]वामहृदां स्मरार्तिम् ।

एतास्ततः कतिपयाः(यि?)प्रियविप्रयोगे

कालं क्षिपन्ति कुंसुमेषुविकारचन्ध्याः ॥ ७ ॥

[रावण[स्य] प्रमातृममये उद्वृज्यते(स्तं ?)रविं प्रति पाशम्-]

अप्यं स्नापयसे चहूनि कमलान्यादित्य !, तन्मधिली-

यक्राम्भोरुहमेकमेव यततां स्मेरं विधातुं भवान् ।

स्मेरेऽस्मिन् परितोपकारिणमतिक्षुद्रं क्षिपायाः पर्नि

क्षिप्त्वा त्वां क्षणदास्यपि प्रथयति स्फूर्जत्प्रभं रावणः ॥ ८ ॥

किञ्च -

दिनकर ! कृपयैव मेरितश्चेत् तदास्य

दैवतिपञ्च विधुरस्य मेघसीं चक्रनाम्नः ।

अथ फलमपि किञ्चित् काङ्क्षसि केशलम्भं

घटय ननु तदानीं जानकीं रावणस्य ॥ ९ ॥

(रावणः सीतागमीपणागत्य पश्यन्परितः सीता-त्रिमययोः परस्परवार्तां शृण्वन्ति ।)

सीता - 'तिष्ठे ! यदो बहुदि अहं आर्णाद्रा तदो बहुदि अस्ति मे एदस्मि

अत्थे अदिलामो ।

रावणः - (क्षुब्ध गमोदम्) एतस्मिन् रावणानुगणेऽस्त्यभिप्रायः । केयमनभ्रा

धरणोऽपलानां मुधाश्रुतिः ? । कोऽयं दुम्नपतयःप्रयत्नस्य प्राचीनपुण्यविपाकस्य प्रकर्षः ? ।

(पुनरागन्तव्यमेष्य)

पद्माणि हे ! हस्त गायन तारतारं,

नेत्राणि ! शुम्पन विहस्य च कर्णपालीम् ।

दोषाद्रयः ! कुरुत ताण्डयदम्परं च

श्रीरावणं ननु विदेहमुक्ता रिरंसुः ॥ १० ॥

रावणः - (गदगदमन्त्रास्मरे जगन्मनं प्रति)

अपां क्षणमुपेक्ष्य हे नमस्य राग्यं लाभ्यं

पुरन्दरपराक्रमन्दपनचमयो पाहयः ! ।

गदि स्फुरति जानकीजघनपीठ-रुण्डम्यली-

फणोदकालक-मननपफकेन्द्रिकानृहम् ॥ ११ ॥

[इति भणितानन्तरं रावणाश्रित्यति-]

केयं कालकूटवृष्टिः ?

ददाति रागिणी प्राणान्, आदत्ते द्वेषिणी पुनः ।

रागो वा यदि वा द्वेषः कोऽपि लोकोत्तरः स्त्रियाः ॥ १२ ॥

अन्यत्-

शरनिकरं वर्षत्यपि भगवति मदने घनेऽपि च प्रेम्णि ।

प्रायेण स्त्री कथमपि धैर्यं न जहाति पुरुष इव ॥ १३ ॥

सीता - 'अवि य जीवन्तीं जइ मं अज्जउत्तो पिच्छे ता सिडिलपिम्मो भवे ।

यतः -

'जम्मि विउत्ताइं पुणो जीचंताइं मिलंति मिहुणाइं ।

पिम्मम्मि तम्मि छेया किं कह वि कयायरा हुंति ? ॥ १४ ॥

रावणः - अयि स्मरनगरनगरिके ! विष्टपट्टिचकोरीचन्द्रिके ! शृङ्गारसमृद्धार-
कल्पामनल्पार्थमेतामेव गाथां भूयोऽप्यभिधाय सुधासारेणाभिपिञ्च श्रवणोत्पलकाननं
दशासस ।

(सीता सरोपमधोमुखी तिष्ठति ।)

रावणः - (सप्रमोदम्) कलकण्ठ !

देव्या वक्रमलाञ्छनस्तुलयति श्वेतश्रुतिः पार्वणो,

वाचां पाकमपाकरोत्यलवणोदन्यत्प्रबुद्धा सुधा ।

अम्भोजानि दशोरनश्वरविकाशानि श्रियं विभ्रते,

कम्बुः कण्ठकलां प्रभुः कलयितुं कौदित्यवन्ध्योदरः ॥ १५ ॥

(सीता प्रति)

हरौ धरति चारकाश्रमतपस्वितां तां शर्ची,

भुजिंष्यदयितेति यः परिरिरंस्त्रुमप्यस्तवान् ।

स्वयं स दशकन्धरो विनयवामनैराननैः

स्तुवन् सुदति ! याचते वचनहन्तकारं त्वयि ॥ १६ ॥

सीता - (सरोपं रावणं प्रति) 'पडिहदो सि मयज्झं रघुदुलदेवयाणं पमावेण

रावणः - मुग्धाऽसि दुग्धमुग्धविलोचने !

१) अपि च जीवन्तीं यदि मां आर्यपुत्र प्रेक्षेत तदा शिष्यप्रेमा भवेत् ।

२) तस्मिन् विमुक्तानि पुन जीवन्ति मीलन्ति मित्रानि ।

प्रेम्णि तस्मिन् छेया किं कथमपि इत्यादया भवन्ति ? ॥ १४ ॥

३) प्रतिदत्तोऽति भगवतीनां रघुदुलदेवतानां प्रभावेण ।

१ शृङ्गारसमुदोत्पन्ना । २ कर्मकरप्रियेति । ३ प्रियस्यम् ।

रणभुवमधिरूढे यत्र खेलेद्वलानां
शरणमरिकुलानां संयमो वा यमो वा ।
हरिजयमदमैत्रीक्षीवदोर्दण्डखण्डे
विजयिनि मयि तस्मिन् का कथा देवतानाम् ? ॥ १७ ॥

रावणः—(कुन्तलकं प्रति)

देव्याः पयोधरभरश्चिरसंस्तुतस्य
मध्यस्य सेवितुमुपाहितेनीविवृत्तेः ।
दारिद्र्यमेव वितरन् परमुद्धतत्व-
कार्कश्ययोः समुचितं किमु न व्यधत्त ? ॥ १८ ॥

रावणः—(सीता प्रति)

यायाचरेण किमनेन बनेचरेण
मां स्थावरं वरमुपास्व कुरङ्गनेत्रे ! ।
किं वा स्तुवे तव पुरश्चतुरस्यैतीनां
वैदग्ध्यसौरभवती भवती प्रकाण्डम् ॥ १९ ॥

सीता—'को वि जावरो ? को वि थावर ? चि लखणनारायपद्वई करिस्सदि ।

रावणः—(सरोपं चन्द्रहासं परामृश्य)

प्रेमावनद्धहृदयः सर्वं लङ्केश्वरः सुवति ! सोढा ।
सोढा न चन्द्रहासः पुनरयमुल्लण्ठवृत्तीनाम् ॥ २० ॥

सीता—(सरोमाच्चम्) 'भयवं तिहुअणसिरिनिवास चंदहास ! रक्खसकरकरिसम-
लिदाए सीदाए देहि पच्छित्तं । अवणेहि उत्तमंगं । करेहि दुक्खसुखं ।

रावणः—(कुन्तलकं प्रति)

सा वीरेषु प्रथमगणना दोर्मूर्ता सा प्रकाण्डं
स्थानां विश्वत्रयविजयिनां जानकी सैव भूमिः ।
दास्यं यस्यां स्पृहयति जगद्युद्धकण्डूभिपरिभ-
दोर्भिर्बद्धाञ्जलिरहरहः सोऽपि लङ्काधिनाथः ॥ २१ ॥

१) कोऽपि यायावर, २) कोऽपि स्थावर ? इति लक्ष्मणनारायपद्वति करिष्यति ।

२) भगवन् त्रिभुवनधीनिवास चन्द्रहास ! राक्षसररस्यसंयुक्तायै सीतायै देहि प्रायश्चित्तम् । अपनय
उत्तमाङ्गम् । ३) दुःखमोक्षम् ।

१) श्रीरघु । २) उपाहिता—आधिता नीतिवृत्तिर्देव । ३) चानुवर्षितानां क्षीणां मत्स्ये वैचक्षण्यवती
त्वमेव प्रधानम् । ४) समरसंग्रहैः ।

(सीता प्रति)

सैराक्षि ! मां श्रितवती रणरङ्गमह्य-
 मालोकयिष्यसि दृशा शयरं कदाचित् ।
 दोर्दण्डमण्डलतृणीकृतशक्रयुद्धे
 क्रुद्धे पुनर्मयि न ते शयरो न चाहम् ॥ २२ ॥

रावणः—(सविनयम्)

एणाक्षि ! स्मरजीवनौपधिलसल्लावण्यपुण्याकृते !
 सौभाग्यावनि ! मञ्जुभाषिणि ! दलद्वन्द्वकमुग्धाधरे ! ।
 अस्मिन् भृत्यलये निवेशय दृशं हृद्यां प्रसीद प्रिये !
 लङ्काराज्यमुपास्य भूपय ननु स्वर्भर्तुवोर्वैभवम् ॥ २३ ॥

रावणः—(सखेदम्)

लङ्केश्वरे त्रिदशदर्पहरे विरागो
 रागस्तु काननचरे जनकात्मजायाः ।
 सौन्दर्य-विक्रम-कला-विभवानपेक्षः
 प्रेम्णां विचारविमुखः खलु कोऽपि पन्थाः ॥ २४ ॥
 (पुन कलकण्ठं प्रति)

आस्तां कण्ठलयः, कृतं जघनम्-नाभि-स्तनोपासनैः,
 सीतायाश्चरणारविन्दरजसां सैन्याऽपि ये नाश्रिताः ।
 तेषां पामरचित्तचित्रजनकैर्यावावृथिव्योर्जयैः
 कोऽयं नाम वृथा निशाचरपतेर्दोष्णां मदोपप्लवः ? ॥ २५ ॥

रावणः—(सीता प्रति)

एषोऽस्मि प्रणतः कृपां कुरु पुरस्ते देवि ! घट्टोऽञ्जलि-
 र्दम्भोलिव्रणपत्रलां दशमुखस्यालिङ्ग्य वक्षस्यलीम् ।
 त्रैलोक्यप्रथितानि तानि चरितान्यष्टापदान्दोलन-
 स्वर्गाधीश-सहस्रबाहुविजयप्रायाणि सत्यापय ॥ २६ ॥

॥ इति चतुर्थोऽङ्कः ॥

॥ अथ पञ्चमोऽङ्कः ॥

(नेपथ्ये)

हज्जीरस्खलदंहिरानतमुखः शक्रोऽपि सान्तःपुरः

पौराणां पुरतः पुरा श्लयकचो बभ्राम यत्रासकृत् ।

आः ! कालस्य हतस्य तस्य वशतः सैपाऽपि लङ्कापुरी

प्रत्यर्थिप्रतिरोधवद्धनिखिलद्वाराऽधुना वर्त्तते ॥ १ ॥

विभीषणः—कथमयमार्यो विपीदति मारीचः ? ।

(प्रविश्य)

मारीचः—

लोकः संवृतहेममण्डनविधिर्नाड्यस्य शिक्षामुचो

निस्तालश्चुतयः, स्थितः स मधुरः सर्वत्र गीतध्वनिः ।

प्राकारो भद्रसङ्कुलः, प्रतिगृहं प्रत्यर्थायात्राकथा,

देवे सत्यपि रावणे कथमिमां पुष्पाति लङ्का दशाम् ? ॥ २ ॥

रावणः—

आधाय सर्वसुभगां सुमेधसा वेधसा जनकतनयाम् ।

सामग्री न गुणानामियं सृपोद्या श्रुतिर्विहिता ॥ ३ ॥

कलकण्ठः—देव ।

रसः कापि कचिद् गन्धो रूपं कचन सुन्दरम् ।

रसो गन्धश्च रूपं च नारद्वे त्रितयं स्थितम् ॥ ४ ॥

चलकमलविलासाभ्यासिनी नेत्रपत्रे

दंशनवसनभूमिर्वन्धुजीवं दुनोति ।

स्मरभरपरिरोहत्पाण्डिमारूढगूढ-

द्युतिविजितमृगाङ्गा मोदते गण्डमितिः ॥ ५ ॥

अपि च—

वैदेहीपदयुगलीं दृष्टवती भगवती न खलु लक्ष्मीः ।

कथमपरथा निवासप्रीतिं पङ्केसहे कुर्यात् ? ॥ ६ ॥

उपेक्ष्य लवणक्षयं, चिरमपास्य तीव्रं तपो,

निरुध्य व्यपलं मनः, प्रतिनिपिध्य कर्मान्तरम् ।

विरञ्चिरुपदीचिधौ चतुरबुद्धिऋद्वौजसं,

दशास्यमुपसेवितुं घटितवान् विदेहात्मजाम् ? ॥ ७ ॥

विभीषणः—(सविनयम्) देव ! किमपि विज्ञपयितुकामोऽस्मि ।

रावणः—विज्ञपय ।

[विभीषणः—]

एकस्यैव घनेचरस्य कपयः सर्वेऽपि यत् पतन्त्यो-

ऽभूवन् धीरमतल्लिकाः[] प्रतिमुहुस्तन्मेऽन्तरुल्लिख्यते ।

विश्वेपूतसबहेतवो न विधयः, कालो हि वैचित्र्यभाग्,

ध्रातः ! शान्तिमुपैहि, नन्दतु चिरं सोऽयं कनिष्ठो जनः ॥ ८ ॥

रावणः—(साक्षर्यम्)

यद्वक्षस्तदृष्टृष्टरवनं कान्तं निरीक्ष्य क्षणं

चक्षुः कोपकैडारमन्यकरिणीभ्रान्त्या यभूवाऽभ्रमोः ।

कैलासोद्धरणव्रणस्यपुटितस्कन्धस्य तस्याऽऽहवे

लङ्केन्द्रस्य भयं वयं वनचरात् सम्भान्य रोमाञ्चिताः ॥ ९ ॥

अपि च—

तामेतां दधते स जिह्मगपतिः कश्चिद् द्विजिह्वः क्षमां

धावः कोऽपि स कच्छपोऽथ पशवस्ते केऽपि दिग्दन्तिनः ।

वीराद्वैतकथां तथापि बहते नाथः क्षिपाचारिणा-

मित्थं यः सततं विपीदति स किं साध्यो द्विपां रावणः ? ॥ १० ॥

मारीचः—(प्रणम्य)

देव ! प्रसीद भव सर्वजनीनबुद्धि-

नानात्मनीनमनुतिष्ठति तुन्दिलश्रीः ।

वैरद्विकं त्रिजगतो विजहीहि कर्म

शर्माणि संश्रयतु शाश्वतिकाणि लङ्का ॥ ११ ॥

रावणः—(साहकारम्) आर्य !

मा भैपीरधिसङ्गरं वनचरं व्यापादयिष्ये, स या

हन्त्यान्मां, धिगमङ्गलं, न धिगथो व्यापत्तिरप्युत्तमवः ।

मूर्ध्नाः समिधः कृन्ताः सुरंजिताः शम्भानलस्याऽऽहवे

मत्प्रेम्णा तदिदं विदेहतनया पञ्चादपि घ्यास्यति ॥ १२ ॥

१ प्राभृतविधौ । २ रक्तम् । ३ पेशवणप्रियायाः । ४ सुवम् । ५ सर्वपतिः । ६ शेरः ।

७ “मन्तर्जलचरं मत्तं कूरं यादोऽभिधीयते” । ८ रश्मिरुन्मीकः । ९ त्रिरागाहम् । १० रावणेन ।

रावणः - किञ्च -

येऽमन्यायोजितो येन हरिर्भातङ्गकर्मसु ।

पौलस्त्यस्याऽऽहवे मल्लः कस्तस्याऽपूर्ववेधसः ? ॥ १३ ॥

सौख्यप्रसुप्तिकविषौ धिक्पणो नैदीप्पणः

सौख्योत्तिकः सकलदैत्यमहत्तरश्च ।

लालाटिकास्तदपरे ग्रहराशि-तारा

यस्याप्रियङ्करममुं प्य किमस्तु मूर्ध्नाम् ? ॥ १४ ॥

अपि च विचित्राभिप्रायो जनः ।

कैलासोद्घरणं तथा न, न तथा दर्पापहारो हरेः,

नाप्युत्कन्धरहैर्ह्येश्वरभुजादम्भोलिभङ्गस्तथा ।

सीताप्रेमविसंस्थुलो दशमुखः स्वैर्भूर्द्धभिर्मेदिनी-

खण्डं मण्डितवान् तदेतदधिकं कीर्त्तय यथा भाति नः ॥ १५ ॥

रावणः - (कलकण्ठं प्रति) इत्थं किमिदमरावणोचितं विपञ्चयसि ? ममापि

नाम दशकन्धरस्य रिपवः ? ।

अम्भोदाः ! सप्तकृत्वः स्यगयत निखिलं मण्डलं चण्डभानो-

र्देवः श्रीराक्षसेन्द्रो न खलु विपहते पादसंस्पर्शमेव ।

इत्थं यस्य प्रयाणे तुमुलयति दिशः स्वर्गिणां चाटुकार-

स्तं योद्धुं यातुधानाधिपमधिमनसं कोऽभिकाङ्क्षेत् सकर्णः ? ॥ १६ ॥

(पुनः सखेदम्) यदि वा सौविदल !

लूनं वनेचरशिरोर्न शिरो न गाढ-

मासादितो जनकजापरिरम्भकेलिः ।

दम्भोलिकोणकिणचन्द्रकसिर्धर्मलानां,

दोषणां पुरन्दरजयेन क एष दर्पः ? ॥ १७ ॥

(पुनः सविपादम्)

कियदिदमिति बुद्ध्या दर्पकण्डूलबाहुः

सुरविजयकथाभिर्ग्रीडमालम्बते यः ।

मनुजभुजकलाभिर्माप्यते सोऽपि लङ्का-

पतिरहह ! विपाकः कर्मणां कोऽप्यचिन्त्यः ॥ १८ ॥

(पुन सवितर्कम्)

श्लाघ्यः सैव, यदर्थमेवमनिशं सीता परिह्वाम्यति,
 शूरस्य प्रणयादमुष्य खलु सा नास्मभ्यमुत्ताम्यति ।
 व्यारोहत्परितोष-रोषविकसद्रोमाश्चसान्द्रीभवद्-
 दोष्णां पश्य वनेचरः कथमभूद् वन्द्यश्च निन्द्यश्च नः ? ॥ १९ ॥
 विभीषणः- (रावणं प्रति)

डिम्भत्वं वनचारिणोः खरकुलात् प्रत्येति कोऽन्यस्तयो-
 र्बोली यं विनयं व्यधत्त समरे तन्नाब्धयः साक्षिणः ।

पाप्मर्या भौलिकिरीटकुटनमहं देवः स्वयं दृष्टवान्,
 भ्रातः ! जान्तिमुपैहि सान्त्वय नय-स्थामोदुरौ तौ नरौ ॥ २० ॥

रावणः- (सखेदमिव)

व्याधूतस्फटिकाद्रिसन्धिनिलयानासूत्रयद्भिः पृथून्,
 प्रीतिर्या वचसामधाम विदधे स्वःस्वैरिणीनां हृदि ।
 वैदेहीपरिरम्भणव्यसनिनो लङ्कापतेः साम्प्रतं,
 दोस्तम्भाः शयरेऽपि पश्य दधते ते स्थामदुःस्थां स्थितिम् ॥ २१ ॥
 कल्पान्तताण्डविततापकलापचण्ड-

मार्त्तण्डमण्डलविडम्भि विलम्बि चक्रम् ।
 दोष्पयत्र यावदमरीकवरीकृतान्ते
 तावत् स पक्षणचरः शयरेस्तर्पस्वी ॥ २२ ॥
 (नेपथ्ये)

धृत्वा करे दशमुखं सविमानराजं
 क्रीडाशकुन्तमिव पञ्जरभाजमाजौ ।
 पद्माम यो जलधिकूलवनस्थलीषु
 तस्याहमेव तनयो ननु चन्द्रराशिः ॥ २३ ॥

(प्रविश्य चन्द्रराशि रावणं प्रणमति ।)

रावणः- (साक्षेपम्) अरे बर्लामुस ! किमर्थं लङ्कामधिगतवानसि ? ।

[चन्द्रराशिः-] इदमादिशन्ति रामभद्रपादाः ।

रावणः- (चन्द्रहासं परामृश्य सखेदम्)

कोऽप्यस्ति काननचरः, स च रावणाय क्रुद्धः समादिशति दूतमुखेन कृत्यम् ।
 श्रीचन्द्रहास ! मुपितेन्द्रवधूविलास ! दृष्टस्त्वया हतविरिञ्चिविचारसारः ॥

चन्द्रराशिः—

तस्य प्रियां दशरथस्य वधूं विदेह-

भर्तुः सुतामभिरिरंसु पिशाचतोकम् ।

श्रीचन्द्रहास ! मुपितेन्द्रवधूविलास !

दृष्टं त्वया हतविरिञ्चिविचारसारम् ॥ २५ ॥

रावणः—(सक्रोधम्) अरे ! पुनरेवं व्याहर ।

(चन्द्रराशिस्तदेव पठति ।)

रावणः—

हित्वा चैनयिकं प्रयात रिपुतां, पुष्णीत रोधं पुरे,

वाचालाः स्त, विधत्त दूतललितं, स्वेच्छाऽपराधेषु वः ।

सर्वस्यापि विकर्मणो दिधिपदां कौपीनदीक्षागुरुः

प्रायश्चित्तमसावसिर्घटयिता श्रीचन्द्रहासो रणे ॥ २६ ॥

[चन्द्रराशेः पश्यत. प्रविश्य चैनतेयः मायापवनशयो रावण प्रति सदैव्यम्-]

यद् भग्नं विपिन, धनुर्धरकलादक्षो यदक्षो हतः,

शिक्षां लम्भयतः क्षपाचरपतेर्यन्मूर्ध्नि दत्तं पदम् ।

यद्वेदमानि परैः शतानि शिशुना क्षुण्णानि कैपेयत-

स्तत् क्षन्तव्यमशेषमेव पुरतस्ते देव ! चन्द्रोऽञ्जलिः ॥ २७ ॥

रावणः—(चन्द्रराशिं प्रति) महावीरतनय ! किमादिशन्ति रामभद्रपादाः ? ।

चन्द्रराशिः—इदमादिशन्ति रामभद्रपादाः—

रक्षोर्वंशमुषामकृत्यकरणं वेपो न दोषस्ततः

सत्यं ते वयमन्यदारहरणं नानौचिर्तां ब्रूमहे ।

सीतां मुञ्च शराः खरान्वयमुषो विश्रान्निभातन्वता-

मस्तु सस्ति, निशाचरेषु बहतां मन्दोदरी मण्डनम् ॥ २८ ॥

रावणः—

अस्तु सस्ति, निशाचरेषु बहतां मन्दोदरी मण्डनम्,

धैदेहीपरिरम्भनिर्भरमुजो घत्तां मुदं रावणः ।

सन्तु म्लेच्छशिरोः सवानरचमूचकस्य रक्ताऽऽमै-

लङ्काश्रीदृग्दृष्टेषु पङ्कजदशामापानकेलिक्रमाः ॥ २९ ॥

चन्द्रराशिः—(साक्षेपम्)

सन्तु म्लेच्छशिरोः सवानरचमूचकस्य पण्यग्निर्यां

लङ्काश्रीदृग्दृष्टेषु मीधुमलितैरापानकेलिक्रमाः ।

पीतम्वस्य शिरोभिरस्तु दशभिः मौमिद्रिपक्षिस्तैः

किष्किन्नापुरगोपुरेषु विगलद्रक्षोरणं तोरणम् ॥ ३० ॥

[रावणेन त्रिजटाञ्जुचरीमालतीपार्श्वान्मायामैथिलीरूपं काराप्य चन्द्रराशेः
पश्यन्तस्तत्र सभायामागच्छत इदं चाप्यम्-]

आरोहन्ति दुरारोहं मार्गं भुञ्जन्ति दूरतः ।

योपितः कामिनामर्थं शाखिनामिव वीरुधः ॥ ३१ ॥

पुनः रावणः- (सोपष्टामम्) चन्द्रराशे ! अर्पयिष्यामो जानकीम् । जानकी-
जानिर्देवो रामभद्रः किमपरमादिशति ? ।

चन्द्रराशिः- (सावष्टम्भम्) जानकीजानिर्देवो रामभद्र इदमपरमादिशति-

उदस्तः कैलासो यदथ, शतमन्योर्व्यपहतः

स्मयः सङ्ग्रामे यत्, तदिह ननु साक्षी कथय कः ? ।

प्रतीमो निःशेषं खरकुलनिर्वापप्रतिभुवां

शराणां रे रक्षस्त्वमसि परिसोढा यदि युधि ॥ ३२ ॥

(चन्द्रराशिर्निष्क्रान्तः ।)

रावणः- (कर्णं वत्त्वा ससम्भ्रमम्)

लङ्कायाः किमुरे ! बहिः कलकलः ?

प्रतीहारः-

प्राप्तो रिपुः

रावणः- (सायकम्)

किं शुना-

जीरः कोऽप्यपरो ?

प्रतीहारः-

न, काननचरः,

रावणः- (सलज्जम्)

हं मा पुरो व्याहृथाः ।

(पुनः सविनयम्)

दोर्दण्डाः ! समुपस्थितं किमपि वः पर्वं त्रपापिच्छिलं,

स्पर्तव्योऽस्मदनुग्रहेण विजयो नैन्द्रः क्षणं सम्प्रति ॥ ३३ ॥

(प्रविश्य सम्प्रान्तः)

शुकनाशः- देव ! राम-कुम्भकर्णयोः शक्रजित्-सुग्रीवयोरपरेषां रक्षसां वनीकसां
च महान् समरसंरम्भो वर्तते ।

रावणः- (सरोपम्) किमद्यापि ग्रहस्तः पुष्पकं प्रगुणयति ? ।

(नेपथ्ये)

इदं प्रगुणमेव पुष्पकम्, आरोहतु देवः ।

रावणः- (प्रतीहारं प्रति) दृश्य मार्गम्, येन समराय संरम्भामहे ।

(इति निष्क्रान्ताः सर्वे ।)

॥ इति पञ्चमोऽङ्कः ॥

॥ अथ षष्ठोऽङ्कः ॥

जाम्बवन्तः—समारुर्णितपूर्वया कृतमपरया कथया, कथय तावत्, भवन्त-
मुपलभ्य प्रथमं किमजनि रजनिचरचक्रवर्तिनः ? ।

चन्द्रराशिः—

साकृतं किमपि^१ प्रदीप्तमपरं^२ दोलायितं किञ्चन^३

स्तब्धं किञ्चन^४ किञ्चन प्रहसितं^५ किञ्चित् त्रपापांसुरम्^६ ।

किञ्चित्^७ विस्मितं^८ मन्यदुर्जितं^९ मया^{१०} किञ्चित्^{११} किमप्युत्सुकं^{१२}

मामालोक्य दशापि रावणमुखान्याप्तानि भिन्नां स्थितिम् ॥ १ ॥

(नेपथ्ये)

हा वत्स त्रिभुवनैरुमल्ल ! हा सोडीरकुञ्जर ! ।

जाम्बवन्तः—(समायाम्) गोमुख ! किमिदम् ? ।

गोमुखः—(सासम्) दिव्यशक्त्या शक्त्या रावणेन लक्ष्मणो वक्षसि ताडितः ।

(ततः प्रविशति राम-सुग्रीवाभ्यां दत्तहस्तावलम्बनं शक्तिसत्करा लक्ष्मण, निभीषण १
अङ्ग २ अङ्गद ३ हनुमन्त ४ पन्नजय ५ चन्द्रराशि ६ कुन्द ७ कुमुद ८ गवयु ९ गवाक्ष
१० प्रभृतयो वनोरुसश्च ।)

जाम्बवन्तः—(सुग्रीव प्रति) व्यूहमध्यमध्यास्तां कुमारः ।

जाम्बवन्तः—(विमृश्य) अरे ! ऋषिवीराः कियन्तो विपन्नाः ? ।

वानरः—चतुर्दशायुतानि । (इत्यभिधाय निष्क्रान्तः ।)

रामः—वत्स ! किं बाधते ? ।

लक्ष्मणः—(मन्दस्वरम्) न किञ्चित् । (पुनरप्यार्य सुग्रीव प्रति)

वाद्यः स्खलन्ति गात्राणि शुष्यन्ति भ्रश्यति श्रुतिः ।

पाति ध्यामलतां हृष्टिः श्रोत्रं श्रोतुं न काङ्क्षति ॥ २ ॥

रामः—वत्स ! किं बाधते ? ।

(लक्ष्मण वेदनामभिनीय तूर्णामाप्ते ।)

रामः—(सासम्) ।

धीरोत्तंस ! पराक्रमैकशरणे, धीरेय ! तेजस्थिनां,

म्याम्नां धाम !, कूनजविजगरिमायास ! प्रचास ! द्विपाम् ।

गम्भीर ! प्रतिपद्यत्सल ! मृतात्यागिन् ! शरणयात्रिम् !

ज्येष्ठे मन्दति पान्धवे मयि निजे हृष्टया प्रसीद क्षणम् ॥ ३ ॥

संरब्धे प्रतिपन्थिनि प्रतिदिशं वाचंयमो मास्म भूः,
सन्तप्तान् हृदयङ्गमेन वचसा सन्तर्पयास्मान् क्षणम् ।
हेवाकः क स ते जगन्नयभयप्रेत्यासदीक्षोन्मुखः ?

कायं वीरमृगाङ्क ! कातरकलाशाली रणानुद्यमः ? ॥ ४ ॥

लक्ष्मणः-हनूमन् ! सतृणीरं चार्पं सूर्यहासं चोपानय ।

हनूमन्-इदम् ।

लक्ष्मणः-विभीषण ! पाणी मे योजय ।

(विभीषणस्तथा करोति ।)

लक्ष्मणः-

भ्रातः कार्मुकदण्ड ! मित्र शरथे ! श्रीसूर्यहास प्रभो !

क्षान्तव्यं विनयक्रमातिपतनं कार्यः प्रयत्नस्तथा ।

आर्यः प्रीणयते यथा जनकजामस्मान् धिगात्मभ्रमरीन्

प्रीणालेप विभीषणः खलु यथा लङ्काधिपत्यश्रियम् ॥ ५ ॥

रामः-(ससम्भ्रमम्) वत्स ! किं त्वां व्यथयति ? ।

लक्ष्मणः-आर्य ! चरणाम्भोजप्रणयप्रवासो मां व्यथयति ।

रामः-(साक्षेपम्)

धिग् वाचस्तव मङ्गलप्रशमिनीरिक्ष्वाकुवंशाशिव-

क्षोदिन्यः प्रणयप्रवासविपदं देव्यो हरिष्यन्ति नौ ।

सोद्वेग्यः स पुनर्निमील्य नयने कालः करालाकृति-

र्यावद्वत्स ! करोति हेतिपटलैर्मा भस्मसात् पायकः ॥ ६ ॥

विभीषणः-प्रतिहतममङ्गलम् ।

जाम्बवन्तः-देव ! कोऽयं त्रिभुवनामङ्गलप्ररोहहेतुर्व्याहारः ? ।

रामः-अमात्य !

विनाऽप्याज्ञां राज्ञः किल रघुपतेः काननमयं

मया मार्द्वं वत्सः महजविनयादेव समगात् ।

परे लोके यात्रां विदधतममुं यद्यहमनु-

व्रजेयं नो पूज्यः कुलमपतुलं न्यान्मलिनितम् ॥ ७ ॥

[लक्ष्मणस्य शक्तिभेदितस्य रामं प्रति मुग्धलापनवाक्यम्-]

शुश्रूषाश्रमनो जटत्ययशतश्चापल्यनो धान्यनो

वैषात्येन मुजामदेन ललितारम्भेण मान्येन वा ।

१ जीतलीकुर । २ निराकरण । ३ ममघ्नं कोदण्डम् । ४ सूर्यस्य कुण्डम् । ५ मेवादेवात् ।

वाक्चेतस्तनुभिर्यदस्मि विनयभ्रंशस्पृहां लीढवान्,
आर्येण प्रियवान्धवेन विधुरे तन्मर्मणीयं मयि ॥ ८ ॥

(रामः साक्षं प्रलपति ।)

विभीषणः—समाश्वसिहि, समाश्वसिहि ।

रामः—(सगद्गदम्)

भ्रातर्मां व्यसनाविभ्रमग्रमधुना ह्यतुं न ते युज्यते
त्वद्दोर्दण्डचलेन राक्षसकुले ख्यातोऽस्म्यहं विक्रमी ।
द्राग् निद्रां तदिमां विमुञ्च यदहं न्यासीकृतस्तेऽभ्यया
वाष्पाऽव्यक्तगिरा वनाय चलतस्तद् यत्स ! किं विस्मृतम् ? ॥ ९ ॥

लक्ष्मणः—(सकोधम्)

आर्य ! ब्रूहि क एष कान्तदशाशंसी श्रुत्वां सद्ब्रह्मो ?
दैन्यं मास्म कृथा वृथा गिरि हहा ! ज्येष्ठे कठोरं वचः ।
धिग् मां धैनयिकातिपातनिरतं कस्कोऽत्र भोः ! सत्वरं
लीढाग्नीः समिधः समाहर हरे येनाऽऽत्मनः कल्मषम् ॥ १० ॥

लक्ष्मणः—(आत्मानं प्रति)

नाऽऽकीर्णा दशकन्धरी पलभुजां पत्युः सितैः पङ्क्तिभि-
र्दत्ता नापि विभीषणाय सुहृदे लङ्काधिपत्यस्थितिः ।
वेदेहीबिरहाग्निमग्रमनमो नाऽऽर्यस्य सन्दर्शिता
जातं जन्म वृथा हहा ! रणधुराग्रैरेयदोष्णोर्मम ॥ ११ ॥

रामः—(सथाप्यम्)

तात ! भ्रातः ! सुभटसुभग ! प्रीणयन्त्यौ त्रिलोकी-
मेकं वारं क्षिप मयि दशायेव यद्धोऽञ्जलिस्ते ।
ज्येष्ठे यन्धौ प्रलपति पुरो दीनदीनैर्वचोभिर्-
भ्रातर्भ्रातः ! स्वपिपि समरे दीर्घया निद्रया किम् ? ॥ १२ ॥

विभीषणः—(साक्षं रामं प्रति)

दुःखपत्यस्तमम्वन्धान् यन्धुमृत्युर्मुनीनपि ।
प्रेमायनद्रमनसः किं पुनर्गृहमेधिनः ? ॥ १३ ॥

रामः—(गाम्गम्)

योद्धारो रणरद्रमल्लकपयः काहन्ति ते विक्रमं
शेषे तान ! किमय राक्षसचमूचके युधं प्राप्स्यति ।

उत्तिष्ठ स्मर रक्षसो दशमुखीसंहारिणं पत्रिणं

वैदेही यदिदं हृता परिभव. सोऽयं न वत्सस्य किम् ? ॥ १४ ॥

रामः - (सनेकल्यम्) तहि यागचिद्रायति कुमारस्तापदहं पितृभ्यो गत्वा समर-
सङ्कथां विज्रपयामि ।

(पुनर्लक्ष्मण प्रति)

वत्स ! त्वां समरे विहाय निहतं यातेन तां स्वां पुरीं

मातुस्त्वन्मुखवीक्षणोत्सुकदृशः किं ब्रूहि वाच्यं मया ? ।

व्यक्तं मे घदनं न पश्यति पुरा बन्धुक्षयाधायिनः

कौशल्याऽपि रघूद्भवः किमपरं ? सर्वोऽपि लज्जिष्यते ॥ १५ ॥

मातः ! क्षत्रियपक्षपातनिरते भूदेवते ! भ्रातरौ

सूर्याचन्द्रमसौ ! सखे ग्रहगण ! व्यालम्वय लम्बां कृपाम् ।

लङ्कां दत्त विभीषणाय, दिशत क्षेमाणि सौमित्रये,

भिक्षां प्राणमयीं प्रयच्छत शुचा क्षामाय रामाय च ॥ १६ ॥

(नेपथ्ये)

शक्तिप्रोतमवेक्ष्य लक्ष्मणमयं वक्षःकपाटोदरं

देवः श्रीरघुसन्ततिप्रसविता प्रम्लानवक्राम्बुजः ।

शल्योद्धारविधायिनीं मृगयितुं स्फूर्जत्प्रभामौपर्धि

कामप्यञ्जति पश्चिमाचलघनक्षोणिं प्रभाणां पतिः ॥ १७ ॥

जाम्पवन्तः - शुभोदकं मागधः पठितरान् । तदिदानीं शुचमपहाय क्षणं
सद्दामश्रमोऽतिगद्यताम् ।

रामः - यदावेदयति मन्त्री तदस्तु ।

(निष्क्रान्ताः सर्वे ।)

॥ इति पद्योऽङ्कः ॥

॥ अथ सप्तमोऽङ्कः ॥

(ततः प्रविशति रावणः सीता त्रिजटे मालतीप्रभृतिकश्च परिवारः ।)

रावणः—

दुष्कीर्तिर्नयलङ्घिनां निरुपमः कोऽपि स्तनाडम्बरो

लोकः शोकपरः पुरस्य कटिरि ! स्फारा नितम्बस्थली ।

ज्ञातेयं जनता जहाति पुरतो चाचां सुधा सा सुधा

धर्मध्वंसकृनामधोगतिरसून् धिग् मे विना जानकीम् ॥ १ ॥

(विमृश्य) त्रिजटे ! क्लेशकण्टकिलेऽपि जानकीसम्पर्कपर्वणि कथङ्कारमतितरा-

मुत्कण्ठते दशकन्धरस्य चेतः ? ।

त्रिजटा—^१भट्टा !

सयणं विसमं हिअयं ससज्जसं संगमो विरलविरलो ।

अवरु चिअ को वि रसो तह वि हु पच्छन्नसुरयस्स ॥ २ ॥

चन्द्रराशिः—(रावण प्रति) देव ! विशल्याकरस्पर्शेन निःशल्यवक्षा लक्ष्मणः

समजनि ।

रावणः—(साक्षेपम्)

स्येयान् कल्पय संकथामधिवपुः कोऽयं पृथुर्वेपथुः ?

शक्तिर्लक्ष्मणवक्षसो निरगमन्नो रक्षसां वक्षसः ।

भूयासुर्जग्निधिरं सुरसमित्पौरोगया बाह्वो

लङ्केन्द्रस्य पुनर्द्विपां दलयिता श्रीचन्द्रहासो मदम् ॥ ३ ॥

(नेत्रये)

कृत्याकृत्यविचारसारविदुरोऽप्यामुष्मिकानैहिकान्

प्रत्यूहान् कलयन्नपि स्वचरितैर्भूम्ना विपीदन्नपि ।

किञ्चित् प्रेम तदाऽऽविरिंस्ति गहनं सा चेन्द्रियाणां स्थितिः

काऽपि नैरचरी यतः श्रुथगति न्यायस्य मुद्रां जनः ॥ ४ ॥

१) भक्तः ।

तदनं विभक्तं हृदये मयाप्यस्य महाना विभक्तं ।

अतः एव कोऽपि रसः त्वयि विभक्तं प्रकटयन्त्यस्य ॥ २ ॥

१ शक्तिर्भक्तः । २ कथम् । ३ मयम् । ४ देवतासाक्षात्, प्रकटा इति भाष्यम् । ५ प्रकटीकरणम् ।

मयः—(गन्धोदरीं प्रति) वन्से !

उल्लुण्ठवण्ठनटपेटकसूत्रधारः

सीताम्बयद्बह्महयहिलः पतिस्ते ।

अस्मादृशां किमधुना मेधुना समिद्ध-

कामेन्धनान्धलमतिः स गिरः शृणोति ? ॥ ५ ॥

मयः—(रावणं प्रति)

न खलु तनुने देवः कीर्त्तरनौपयिकीः प्रियाः

स्वयमपि ततो वाच्यं किञ्चित्कास्ति न मादृशाम् ।

उचितमनिगं श्रोतुं भृङ्गा नया-ऽनयदृशनां,

तदपि जरतां रक्षोवंशप्रियङ्करिणीर्गिरः ॥ ६ ॥

मारीचः—

विन्दन्तु सांहार्दमथाप्यमौहदं

महीभुजः स्वरविहारचेतसः ।

अंतामसीमर्हति शंसितुं पथैः

परो रजोभिः सचिवः पुनः कियाम् ॥ ७ ॥

रावण —(सप्रमोदम्)

यथारुचितमुच्यतां किमसुखाकरं वर्त्मनः ?

प्रियाकरमुपासितुं प्रवयसां वयं कर्मठाः ।

हठादपि निपादिनो गजमिवोन्मदिष्णुं नृपं

प्रंतीपयितुमुत्पन्नादनिशमीशंते मन्त्रिणः ॥ ८ ॥

मयः—देव ! सीतापहारमतितरां जुगुप्सते लङ्कालोकः ।

रावणः—(सावहेलम्)

अविदितपथः प्रेम्णां बाह्योऽनुरागरुजां जडो

वदतु दयितामैत्रीवन्धो यथाप्रतिभं जनः ।

मम पुनरियं सीता राज्यं सुखं विभवः प्रियं

हृदयमस्यो भिन्नं चन्द्र रतिर्घृतिरुत्सवः ॥ ९ ॥

(पुन सखेदम्) आर्य ! किमेकमस्य पामरप्रकृतेर्लङ्कालोकस्य विचारचातुरीर्मु-
ख्यमुद्गावयामि ? ।

अस्यां प्रेमगमेव वाग्मनसयोरुत्तीर्णमन्यस्य चेद्

वैदेह्यां नयनैकलेख्यलवणप्रारोहभूमौ भवेत् ।

कापेयं परिरभ्य स प्रकटयल्लुण्ठभूयं हठात्

किञ्चित्कामितमादधीत कृनयान् वेधास्तु मां रावणम् ॥ १० ॥

अपरथा पुनरार्य ! -

अहंयुनिकराग्रणीरवगणय्य धर्मार्गलां
प्रसह्य यदि जानकीमभिरमेत लङ्कापतिः ।
अमुष्य ननु रोदसीविजयजिष्णुदोष्यः सैमि-
न्मृगव्यरसिकस्तदा क इह नाम वैतैण्डिकः ? ॥ ११ ॥
अनुचितमिदं विन्द्याल्लोकश्चिरादयशो दिशो
व्यथयतु नयभ्रंशादास्तां जगद् ग्रहिलेन्द्रियम् ।
बलपरिमलक्रीतां स्वर्भूर्भुवस्त्रितयीं पुनः
धृष्टतृणमहं मन्ये सीतामुखेन्दुवियोजितः ॥ १२ ॥

मारीचः -

खण्डय न्यायतेजोभिः शौर ! कौलीनदुर्दिनम् ।
जनीतिधूमरी हन्ति यशश्चूताग्रमल्लरीम् ॥ १३ ॥

मयः -

प्रसूमरवलियन्त्रो भूर्भुवःस्वस्त्रयेऽस्मि-
न्नमरनगरनाथोन्माथवाणिज्यजन्म ।
परयुवतिरिरंसाघोरहृत्जीरयन्धे-
र्विधुरयसि मुदैव स्वं यशो हा ! किमेतत् ? ॥ १४ ॥

रावणः - (सरोपम्)

परयुवतिरसाविति प्रलापो
नियतमयं तव विस्मसाप्रमादः ।
उदवहमहमेव पूर्वमेतां
ननु मनसा शयरः करेण पश्चात् ॥ १५ ॥

मयः - (सविनयम्)

अस्मत्प्रार्थनया, कलङ्कभयतः, सद्यथायरक्षाकृते,
धर्मध्वंसविमर्शनात्, किमपरं ? शत्रोः प्रतापेक्षणात् ।
रक्षःसन्ततिराक्षसीं जनकजां मुञ्च, प्रसादं कुरु,
भ्रातस्ते विहितोऽल्लिः, किमु नयस्येतां क्षयं बन्धुताम् ? ॥ १६ ॥

रावणः - (सरोपसम्प्रणम्)

अपात्रं शत्रूणां त्रिदशपुरवीरस्मयचय
व्ययधूतक्रीडासभिकतरवारिर्दशशिराः ।

खल्लुत्तवा वैदेहीजनमपटक्षीणमपरं
किमप्यार्यः कार्यं दिशतु नयवाचालहृदयः ॥ १७ ॥
(पुनः सदर्पम्)

न मर्त्यो दैत्यो वा त्रिदश इति वा ज्ञातुमुचितो
दशग्रीवस्तेजःप्रकृति परमं ब्रह्म किमपि ।
तदेतस्मै हेलातुलितगुरुशैलाय शयर-
प्रतापप्रागल्भीप्रथनमखिलं भस्मनि हुतम् ॥ १८ ॥
(नेफये)

परोलक्षाः क्षुण्णा रजनिचरवीरैः कपिभटाः
कनीयांसं शक्तिर्यमशरणमाधत्त शयरम् ।
निजामिच्छां म्लेच्छेऽप्रथयदध चर्पीयसि शिखी
प्रतापप्रागल्भी कटरि ! हरिजेतुर्विजयते ॥ १९ ॥
रावणः- (समारुप्य सहर्षविषादम्)

सुधासरैः सिञ्चन् श्रुतिकुचलयान्याभ्युदयिकै-
रकस्मादस्माकं तिलकपति शौर्यं किमपि कः ? ।
हहा ! नीचैर्वृत्तिः सुरनगरलुण्ठाकमहसो
दशग्रीवस्यायं वनचरजयः कः परिपणः ? ॥ २० ॥

[मुकेनोः गार्भ्यां राघवेन कारितमिदं कृतं विभीषणयाच्यम् ।]
सेवाश्राद्धसुपर्वकोटिमुकुटप्रग्रीववैहासिका
ग्लानिं वैनयिकस्य कौणपपतेः पादाः सहन्तां मयि ।

येषां सङ्गरसंयतप्रियतमत्राणाय याज्ञानम-
त्पौलोमीतिलकोऽत्यजन्मृगमदो रक्षामपीलान्छनम् ॥ २१ ॥
मयः- (तोरकादभुञ्ज स्वम्)

लङ्कां त्रिःसप्तकृत्यः प्रतिदिशमरयोऽरौत्सुरण्डीरदोपेणः
काण्डीरीन् कान्दिशीकान् कृपत विषमयान् लुण्ठयामासुराशु ।
गोष्ठे शूरत्वमेयं पुनरसिकुहनाताण्डवैर्नर्त्तयन्तः
कष्टं कष्टं हताः स्मः समजनि रजनीचारिवंशो निरंशैः ॥ २२ ॥
रावणः- (सखेदम्)

दर्पं संवृणु चन्द्रहास ! रभसः कोऽयं भ्रुवोर्भ्रुकुटौ ?
हेवाकं विजहीत विश्वविजितौ नाद्यापि किं चाह्वः ? ।

१ बलं वैदेहीजनस्य वचनेन । २ पङ्क्तिर्नयनैर्दय रहस्यं पटक्षीणम्, तद्विपरीतमपटक्षीणम् ।
३ रावणस्य । ४ गर्भं । ५ देव । ६ भुङ्क्षुः । ७ एकविंशतिवारम् । ८ रक्षितवन्तः ।
९ समर्थवाहून् । १० घनुष्यत । ११ नित्यव । १२ भ्रुकुटिविषये ।

तां लङ्कामरुधन् पुलीन्द्रकपयः त्रिःसप्तकृत्वः पति-
वीरम्मन्यभुजोन्मदिष्णुहृदयो यस्याः स्वयं रावणः ॥ २३ ॥
(पुनः सोपशमम्) आर्य ! शान्तो भूत्वा नियोजय, किमार्थं हामः ? ।

मयः—

मुच्यतां मैथिली, सन्धिः सार्द्धमस्तु रघून्नुवा ।
भवतु स्वस्ति लङ्कायै, ज्ञातयः सुखमासताम् ॥ २४ ॥

रावणः—(मन्दोदरीं प्रति)

इहाऽऽनीता सीता यदनुचितमेकं तदभवद्,
द्वितीयं यद् भर्तुर्न पुनरुपनीता वनजुपः ।
इदं तार्क्षीपीकं भवति पुररोधप्रतिभिया
समर्प्येतां सन्धिं घटयति यदीशः पलभुजाम् ॥ २५ ॥

अपि च देवि !

खड्गविम्यच्छलाद् यस्य स्वात्मैवाधिर्मृधं द्विपन् ।
निष्ठितारिः स सन्धत्ते रावणः किं वनेचरान् ? ॥ २६ ॥
प्रत्यग्रयौवनभुजार्गलसाहसिक्रय-
कन्धाभिराभिरलमय पट्यरीभिः ।
उद्दुद्बार्द्धकभिदेलिमबाहुदण्ड-
पण्डोचितं किमपि वृत्तमुदाहरस्व ॥ २७ ॥

मन्दोदरी—(रावणस्य पादौ शिरसि निधाय सदैव्यम्) 'अञ्जउत्त ! जं तादौ
विन्नवेदि तं पडिवज्जलु ।

रावणः—देवि ! मुञ्च मुञ्च, प्रतिपन्नस्ते कदाग्रहः । (पुनः सोपशमम्)
कस्कोऽत्र ?

(प्रविश्य)

कुन्दः—आदिशतु देवः ।

रावणः—

ध्रज कुन्दः ! सन्धिघटनाहेतोः
(पुनः सरोप चन्द्रहासं परामृश्य)

अरे मां शत्रुः !

शौर्यात् कोऽञ्छयत् ?

(मयादयः सर्वे ममयं तिरोदधते ।)

1) आर्यपुत्र । यद् भ्राता विश्रमति तत् प्रतिपश्य ।

१ किं पुनः ? २ शरीरम् । ३ अधिसृष्टि-अधिमदम् । ४ जीर्णमिः । ५ शृणुमस्मिन् ।

रावणः—(पार्श्वतो विलोम्य)

कथं न मविधे कोऽप्यस्त्यहं केवलः ।
(सवितर्कम्)

कोऽहम् ?

(विनिश्चित्य)

हुं ननु रावणः
(सविमर्शम्)

किमिदम् ?

(विनिश्चित्य)

आः ! सन्धापरैः

(सगर्भम्)

रावणः

सन्धत्ते द्विपतः

(सन्निवेदम्)

प्रतीच्छति न किं ? काङ्क्षन् प्रियां जानकीम् ॥ २८ ॥

[पण्डितवृत्तमिदं कान्यम् ।]

क्रूरः—देव ! प्रतिपक्षभयातुलमवेक्ष्य राजतुलं शक्रपदातयः स्वं वन्दिलोकम-
पहृत्य गताः ।

रावणः—(साक्षेपम्)

दशास्ये दास्याय स्पृहयति विदेहेन्द्रदुहितुः

स शक्रः स्वं लोकं हरति, हरतां, किन्नु रुचिरम् ? ।

कृतार्थं त्वेतस्मिन्नमरनगरी किञ्चिदपि यद्

विगाहेत स्वास्थ्यं तदथ यदि चक्रं फलयति ॥ २९ ॥

रावणः—(मय प्रति साक्षेपम्)

“दशास्ये दास्याय स्पृहयति विदेहेन्द्रदुहितुः” ।

पश्चादपि सन्धानमाधास्यामः । साम्प्रतं पुनः—

त्वं तूर्णमानुषादिकं त्रिदिवाङ्मनानां

श्रीकुम्भकर्णभुत शक्रजितं विधेहि ।

येन क्षिपाचरपतेः पुरुहूतकान्ता-

हृक्षीरहेपितसुधां श्रुतयः पिबन्ति ॥ ३० ॥

(पुन क्रूर प्रति सदर्पम्) माम् विषादनिषादं स्पृश ।

सुरसमरसरस्वत्कर्णधारे कुमारे
हरिजिति यदि वा श्रीकुम्भकर्णेऽभ्यमित्रे ।

पुनरमरवधूटीघोरहञ्जीरहेपा-

कवचनिचुलिताङ्गी गुप्तिरन्ध्रमविष्णुः ॥ ३१ ॥

बलत्ने समरसरम्भे कुमारः शक्रजित् कुम्भकर्णश्च वनेचर कपिभिर्नियम्य गृहीतौ ।

(इति श्रवणानन्तरम्)

रावणः—(सखेदम्)

हुं शक्रः स जितो जितो धृतधृतः कैलासशैलोऽम्बरे
क्रान्तं क्रान्तमिदं जगत् प्रतिभटप्रावासिकैर्षाहुभिः ।

येयं बन्धु-तनूजयन्धनकथा लङ्कापतेर्जीवतः

कर्णेणु प्रथते किमेकमनयाऽङ्गीतं न विस्फूर्जितम् ? ॥ ३२ ॥

(पुनः साक्षेपम्)

याज्ञां संवृणु देवि ! दुर्वमधुराधुर्यस्य लङ्कापते-

वीरस्याऽसि सधर्मिणी करुणया किं बान्धवद्वेषिणि ? ।

ज्वालामांसलयन्द्रहासकुलिशव्यालीढकण्ठस्थला-

दुत्कृत्तस्य वनान्तचारिशिरसः सन्धिं विधातास्महे ॥ ३३ ॥

(पुनरूर्ध्वगवलेभ्य राशङ्कम्)

केशाँकेशि किमम्परे दिविपदां स्थानार्थिनां ? मागधैः

प्रेर्यन्ते किमभिक्रमार्थमधिकं रक्षश्चमूचारिणः ? ।

आश्वीयस्य च हास्तिकस्य च रजः क्राष्टाः स्तृणीते कथं ?

कस्मात् कार्यधिकान्यहम्प्रथिमिकां साङ्गामिकां विभ्रति ? ॥ ३४ ॥

(नेपथ्ये)

वीरास्त्रस्यत रे ! रणं सुरवधूनेत्रप्रियम्भावुकः

स्कन्धामोगभयङ्करो रघुपतिः सोऽयं स्वयं क्रामति ।

यद्वाणाशनिदक्षिणेर्मधमं नीनिष्ठैषूतरक्तारुणं

भूयोऽपि ग्लेपयाञ्चकार मरुतस्तत् कौम्भकर्णं वपुः ? ॥ ३५ ॥

सीता—(सहर्षम्) 'तिअडे ! अञ्जउत्तववणासवणेण चिरा निव्याविदु म्हि ।

1) निजटे ! आर्यपुनवर्णनाश्रवणेन विराट् निर्वापिताऽस्मि ।

१ समुद्रः । २ अयतः । ३ वेदौश्च वेदौश्च प्रहृत्य युद्धं कृतं वेदावेति । ४ विश्रमायम् । ५ अश्वानां समूह आश्वीयम् । ६ दिश आच्छादयति । ७ कामचिकानां समूहाः । ८ अप्रियः प्रियो भवति । ९ "दक्षिणेर्मो तु समूहो यो व्याभिर्दक्षिणे क्षतः" । १० नाटी । ११ निर्गत । १२ क्षयमनयत् । १३ याताव ।

कृपाणः क्षुब्धानः पुनरयमरातीनपट्टणः

शृणिर्निस्त्रिंशानां जगति भवितुं कः परिवृढः ? ॥ १२ ॥

रामः- (सङ्कल्पमिव) अरे पारदारिक ! वीरसौरमेव !

चापाचार्यकमेव लक्ष्मणभुजः सन्तन्य नाडिन्धमै-
र्यावन्नास्थिघनाः कपत्युपनवाः कण्ठस्यलीः सायकैः ।

तावन्मुञ्च पिशाचिकां रणरसोदन्यां वराकी सुत-
व्यापत्तिव्यसनानभिजनयना सन्तिष्ठतां कैकसी ॥ १३ ॥

रावणः- (सरोपम्) अरे म्लेच्छाधम ! दशकन्धरस्य मातरमधिक्षिपसि ? । गृहाण
शत्रुम् । इदानीमेव न भयसि ।

(नेपथ्ये)

विरम विरम बन्धो ! साहसिक्यादमुष्माद्

विमृश रघुपु कस्ते शस्त्रहेवाकपाकः ? ।

अमरनगरलक्ष्मीलुण्टनाख्यम्भविष्णुः

क्षितिवलयविहारी हार्यते किं प्रतापः ? ॥ १४ ॥

रावणः- कथमयं बान्धवाधमो दुरात्मा विभीषणो मां दशकन्धरमनुशास्ति ? ।
(पुनरुच्चैः स्वरम्)

आः पाप ! ज्ञातिहत्यानिष्ठैलितवदन ! भ्रातृपन्धोः स्ववंश-
प्रभ्रंशस्थूललक्ष ! श्रुतिषु मम गिरः पांशुराः किं तनोपि ? ।

रे रे ! सोदर्य ! लज्जाञ्जरविधुरभुजो रावणस्त्वां तितिक्षु-
र्ज्वालाजिह्वालधारस्त्वयि पुनरनुजे चन्द्रहासो नृशंसः ॥ १५ ॥
(आकाशे)

अलं संरम्भेण त्यजत समराट्स्वरुजं
यदर्षे क्लेशोऽयं तदभवदपन्थाः खलु वृशाम् ।

रामः- (सप्तभ्रमम्) वत्स लक्ष्मण ! किमिदम् ? ।

लक्ष्मणः- देवीगणियम् ? ।

रामः- किमर्थमयमगारं क्लेशः ? ।

लक्ष्मणः- सीतार्थम् ।

रामः- तत् किं सीता दृश्यामपन्थाः ? ।

लक्ष्मणः- स्फुटं नागच्छामि ।

[एतान्येव वाक्यानि राज्ञस्य प्रहस्तं प्रति ।]

{ भद्रतः । २ वा । ३ आचार्यनमः । ४ वाने । ५ आच्छादित । ६ सहिष्णु ।
१३० ना० ६

लक्ष्मणः—(साधिक्षेपेन) अरे पागदारिक !

नृपतिविनतिशिक्षामग्रदीक्षापवित्र-

मित्रजगदभयदुर्ग जानकीजानिरेपः ।

अनभिगतचराणां कौतुकी यन्धनानां

यमधिरणमपदयत् कुम्भकर्णोऽपि धीरः ॥ ७ ॥

रावणः—(अनासन्नितयेन गम प्रति) अरे वनेचर ! विरम विरम नमस्तस्मिन् ।

न सख पातं लङ्कापतिर्मर्त्यविग्रमाणाम् ।

आसन्नैकोनविंशैः क्षितिभृति गगनान्तधृते येन दोर्भिः

सौम्यप्रग्रीयमालाकरणिमुपनयान्पाननानि श्रयन्ते ।

तस्मिन्त्रैलोरयवीरस्यविजयमयीमभ्यमित्रप्रशस्ति

विभ्राणे स्वर्गराजोऽप्यजनि बहुरंजः किं पुनर्मर्त्यडिम्भः ? ॥ ८ ॥

लक्ष्मणः—(सोपहासम्)

विगाढान्तःसारः स जगति कुबेरक्षितिधरः,

पिशाचः सायजं क्षिपति यमभिव्योम भुजया ।

पिशाचोऽपि ज्ञातः स च विकचवीरव्रतचण-

स्तदुत्क्षेपेणापि स्पृशति हृदि दर्पं किमपि यः ॥ ९ ॥

रावणः—अरे कृपकृच्छप ! अनभिज्ञोऽसि दाशस्वरीणां वीरचर्याणाम् ।

अनिमिपभूयमनिन्दन् भगवा यदसिस्फुलिङ्गनिचिताक्षः ।

एकधुरस्तस्य पुरः समराङ्गणरङ्गिणः कः स्यात् ? ॥ १० ॥

रामः—(साहसेन)

जीर्यन्मर्कटखेटलुण्ठितभुजव्यूहाचलेपेन यः

क्रव्यादेन नियम्य चारककुटीकोडाकुटुम्भीकृतः ।

सुघ्नोऽपि हतकः स नाकखलपूस्तत्क्षेपंगर्भरथो

काकुत्स्थेषु किमेषु रोहति चमत्काराद्भुरः स्फूर्जितैः ? ॥ ११ ॥

रावणः—(चन्द्रहास परामृश्य) अरे अलीकभुजशोण्डीर्यदर्प ! वृथा आत्मान-
मुपसंहरसि ।

न शक्तिः मौमित्रिं यदकृत कृतान्तप्रणयितां

नियन्त्री तत्राभूजनकपतिपुत्रीविधुरता ।

१ आसन्नोऽप्येकविंशतिर्वेणाम्, विंशतिविलयं । २ कैलासे । ३ कपिशोर्पकध्रेणिमादयः ।

४ उप-सर्गपि नव येषां तानि उपनयानि, दश हल्ययं । ५ ईषन् परिसमाप्त राजो बहुरंजः । ६ अन्तर्निर्भरः ।

७ कैलास । ८ जीर्णता-वृद्धेन मर्कटखेटेन भगवतेन वालिना लुण्ठितो भुजव्यूहाचलेपो-गर्वो यस्य स तेन ।

९ इन्द्रः । १० तस्य-इन्द्रस्य शेष-मिन्द्रा गर्भे येषां तैः ।

कृपाणः क्षुन्दानः पुनरयमरातीनपघृणः

शृणिर्निस्त्रिंशानां जगति भवितुं कः परिवृढः ? ॥ १२ ॥

रामः- (सकृष्णगिव) अरे पारदारिक ! वीरसौम्येय !

चापाचार्यकमेप लक्ष्मणभुजः सन्तन्य नाडिन्धमै-

र्यावशास्थिघनाः कपत्युपनवाः कण्ठस्थलीः सायकैः ।

तावन्मुञ्च पिशाचिकां रणरसोदन्यां वराकी सुत-

व्यापत्तिव्यसनानभिज्ञनयना सन्तिष्ठतां कैकसी ॥ १३ ॥

रावणः- (सरोपम्) अरे म्लेच्छाधम ! दशकन्धरस्य मातरमधिक्षिपसि ? । गृहाण
शस्त्रम् । इदानीमेप न भवसि ।

(नेपथ्ये)

विरम विरम बन्धो ! साहसिकयादमुष्माद्

विमृश रघुपु कस्ते दास्यहेवाकपाकः ? ।

अमरनगरलक्ष्मीलुण्टनाख्यम्भविष्णुः

क्षितिवलयविहारी हार्यते किं प्रतापः ? ॥ १४ ॥

रावणः- कथमयं बान्धवाधमो दुरात्मा विभीषणो मां दशकन्धरमनुशास्ति ? ।

(पुनरप्यै स्वरम्)

आः पाप ! ज्ञातिहत्यानिचैलितवदन ! भ्रातृघ्नोः स्ववंश-

प्रभ्रंशस्तूललक्ष ! श्रुतिषु मम गिरः पांशुराः किं तनोपि ? ।

रे रे ! सोदर्य ! लज्जाज्वरविधुरभुजो रावणस्त्वां तितिक्षु-

ज्वालाजिह्वालधारस्त्वयि पुनरनुजे चन्द्रहासो नृशंसः ॥ १५ ॥

(आकाशे)

अलं संरम्भेण त्यजत समराडम्बरकजं

यदर्थं क्लेशोऽयं तदभवदपन्थाः खलु दृशाम् ।

रामः- (सतन्त्रमम्) वरत्त लक्ष्मण ! किमिदम् ? ।

लक्ष्मणः- देवीनागियम् ? ।

रामः- किमर्थमयमस्माकं क्लेशः ? ।

लक्ष्मणः- सीतार्थम् ।

रामः- तम् किं सीता दयामपन्थाः ? ।

लक्ष्मणः- स्फुटं नागच्छामि ।

[एतान्येव वाक्यानि रावणस्य प्रहस्तं प्रति ।]

(पुनराकाशे)

स एवैकः श्लाघ्यो रघुपतिरसौ यस्य विरहे

हृदा हा ! वैदेहीं तृणमिव जहौ जीवितमपि ॥ १६ ॥

रामः-हा प्रिये वैदेहि ! कासि ? । देहि मे प्रतिवचनम् । (इति मूर्च्छति ।)

(सुग्रीव-हनुमत्पदादयश्चन्द्रनादीन् कुर्वन्ति ।)

रावणः-(रामं प्रति सगर्वम्)

अनायुधकरं परं सुरपुरन्निद्रास्यद्रुहो

निहन्तुमधिसङ्गरं न खलु शिक्षिता याहवः ।

धनुः स्मर धनुः स्मर द्रुतमतः परं प्राणित-

प्रथां न तव मृष्यते शवरडिम्भ रे ! रावणः ॥ १७ ॥

रामः-(साक्षेपम्)

रे रे ऋष्यादखेट ! प्रतिसुभटघटागर्वसर्वङ्कपाणां

काकुल्यानां संमीके प्रहरणविरहं याहवः किं श्रयन्ते ? ।

एते सन्त्येव देवद्विरदमदमुपः कुम्भकर्णस्य मैत्र्या

लब्धास्वादाः पलादांसृजि तव रुधिरं पातुमुत्काः पृषत्काः ॥ १८ ॥

रावणः-(चन्द्रहासमादाय)

रुन्धानो व्योमरन्ध्रं स्फुरदनलकणैर्दक्षिणेर्माणि मर्मा-

ण्यातन्वानस्त्रिलोकीवलयभुजभृतां दुर्निवारैः प्रहारैः ।

पायं पायं वनान्तश्चरुधिरजलान्यस्तु धाराकरालः

कल्पान्तभ्रान्तकालभ्रकुटिसहचरश्चन्द्रहासो महासिः ॥ १९ ॥

माल्यवान्-वत्स !

विरञ्चिः संसोढा न च चिरमपारस्य महसो

न च ग्लानेः पात्रं समरमुवि लङ्कापरिवृढः ।

तदेतन्निःशङ्कं द्वयमपि न विद्मः पुनरिदं

विरञ्चिः साधीयान् ? किमयमुत लङ्कापरिवृढः ? ॥ २० ॥

शुकः-आर्य ! सुरलीदुर्ललितयो राम-रावणयोः कस्य विजयं वितर्कयसि ? ।

माल्यवान्-

यः स्त्रीमात्रकृते तृणं मृगयति स्वर्भूषणो वैभवं

सन्तः पामरमुद्वृणन्तु तमुत प्रारब्धनिर्वाहिणम् ।

जानीमः पुनरेतदेव हि वयं युद्धाध्वर्योत्रियो

नासीन्नास्ति न वा भविष्यति दशग्रीवात् प्रवीरोऽपरः ॥ २१ ॥

[राक्षसेन माल्यवतः कथितं यद् रामेण रागणश्चक्रावशेषायुधः कृतः ।]

माल्यवन्तः—(सखेदम्)

न वीरः पौलस्त्यात् पर इति कृपाणव्रणमयी
प्रशस्तिः पोलोमीपतितनुनिपण्णा विवृणुते ।

असावप्याप्नोति व्यसनमधियुद्धं यदि तदा
श्रियो यातायातप्रकृतिरचिकित्स्या विजयते ॥ २२ ॥
(नेपथ्ये)

अक्षतस्यैव सौमित्रेश्चक्रं यत् करमागमत् ।
तज्जाने दशकण्ठस्य कण्ठच्छेद उपस्थितः ॥ २३ ॥
(पुनराकाशे ।)

मध्येऽम्भोधि बभूव विंशतिभुजं रक्षो दशास्यं पुन-
स्तत्पातालमही त्रिविष्टपभटांश्चक्राम दोर्विक्रमैः ।
मर्त्यस्तस्य मृणालतन्तुतुलया चिच्छेद कण्ठादवीं
वैराग्यस्य च विस्मयस्य च पदं रामायणं वर्तते ॥ २४ ॥
माल्यवन्तः—(सखम्)

क च स्वर्गाधीशस्मयविजयचञ्चुर्दशमुखः ?
क च क्रीडाकारी शयरपृथुकाभ्यां परिभवः ? ।
न यो वाचः पात्रं भवति न दृशोर्नापि मनस-
स्तमप्यर्थं क्रुद्धो हतविधिरकाण्डे घटयति ॥ २५ ॥
(नेपथ्ये)

मन्दं मन्दमयं जयन्तविहितालम्बो हरिः शृङ्खला-
व्याजिंक्षां हिरुपैति राघवमभि व्रीडानमत्कन्धरः ।
भूयोऽपि त्रिदिवं नयन्ति मुदिताः स्वःसिन्धुरोचैः श्रवः-
स्वर्गास्त्रा-ऽभ्रमु-कल्पपादप-निजमेयखिनीः स्वर्गिणः ॥ २६ ॥
निर्माय प्रतिवीरविक्रमकथावन्ध्यां त्रिलोकीमिमां
वक्षश्चारकचारिणीं भगवतीं साम्राज्यलक्ष्मीं व्यधात् ।
स्त्रीहेतोश्च चकार सद्गरमखे स्वैर्दक्षिणां मूर्द्धभिः
साद्धं यः स पुनर्महार्घ्यमहिमा कोऽन्यो दशग्रीवतः ? ॥ २७ ॥

रामः—(सविनयरोमाञ्चं सीतां प्रति)

प्राणान् यद् विरहेऽप्यहं विधृतवान् देवि ! प्रियप्राणित-

स्तत् क्षन्तव्यमशेषमेव मम यः सोराक्षि ! नैव क्षुधाम् ।

सौमित्रेः कपिभर्तुरस्य च मनःप्रीत्यैव देहि प्रिये !

हस्तिस्कन्धमलङ्कुरुष्व ननु ते पूर्णः प्रतिज्ञाविधिः ॥ २८ ॥

सुग्रीवः—देव ! किं ते भूयः प्रियमनु(मृप)करोमि ? ।

रामः—किमतः परमपि मे प्रियमस्ति ? ।

जाम्बवन्तः—देव ! तथार्पीदमस्तु—

कल्याणं भूर्भुवः स्वः प्रसरतु विषदः प्रक्षयं यान्तु सर्वाः

सन्तः श्लाघां लभन्तामपचयमयतां दुर्मतिर्दुर्जनानाम् ।

धर्मः पुण्यातु वृद्धिं प्रलयमनुकलं कल्मषानि व्रजन्तु

प्राप्य स्वातन्त्र्यलक्ष्मीमनुभवतु मुदं शाश्वतीं रामचन्द्रः ॥ २९ ॥

(इति निष्क्रान्ताः सर्वे ।)

॥ इति अष्टमोऽङ्कः ॥

॥ समाप्तोऽसौ रघुविलासनाटकस्योद्धारः ॥